

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ, ІСТОРІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ, АРХЕОЛОГІЇ ТА МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ**

**ЖИТТЯ ТА НАУКОВИЙ ДОРОБОК СТЕПАНА СОСНОВОГО У
ВИВЧЕННІ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РР.**

Кваліфікаційна робота (проект)

на здобуття ступеня вищої освіти “магістр”

Виконав: студент 2 курсу 07-241М групи
Спеціальності 014.03 Середня освіта
(Історія)

Освітньо-професійної програми «Середня
освіта (Історія)»

Домаскін Михайло Дмитрович

Керівник к.і.н., доцентка Кузовова Н. М.

Рецензент Михайлик О. В.

Івано-Франківськ – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТЕМИ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	6
1.1. Історіографія питання.....	6
1.2. Джерельна база та методологічна основа дослідження.....	12
РОЗДІЛ 2. С.СОСНОВИЙ: ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ.....	15
2.1. Молоді роки: формування особистості, поглядів, зацікавлень	15
2.2. Розквіт інтелектуальної творчості: статистик, демограф, викладач	18
2.3. Доля С. Соснового у воєнні та повоєнні роки.....	23
РОЗДІЛ 3. НАУКОВИЙ ДОРОБОК С. СОСНОВОГО	42
3.1. Перші нариси С. Соснового з агрономії	42
3.2. Дослідження Голодомору 1932–1933 рр. С. Сосновим.....	43
РОЗДІЛ 4. ПЕРСПЕКТИВИ ВИВЧЕННЯ ДОРОБКУ С.СОСНОВОГО У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ	48
4.1. Вивчення теми Голодомору 1932-1933 рр. на уроках з історії	48
4.2. Використання біографії С. Соснового під час проведення позакласних заходів	50
ВИСНОВКИ	53
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	55
ДОДАТКИ	61

ВСТУП

Актуальність обраної теми зумовлена необхідністю пояснення та перегляду трагічних подій, які мали місце у вітчизняній історії ХХ століття і знаходять відгук у сучасному українському суспільстві. У фокусі сучасної історичної науки – долі людей, які пережили трагічний досвід життя в умовах двох тоталітарних режимів. Дане дослідження присвячене Степану Сосновому, що народився на Херсонщині та став відомий як піонер у дослідженні Голодомору 1932-1933 років в Україні. Він одним з перших довів штучність голоду та підрахував кількість жертв голоду на основі опублікованих радянських документів того часу. Разом з тим, його біографія та доробок недостатньо вивчені та потребують подальшого дослідження.

Мета дослідження полягає у вивченні життя та громадсько-політичної діяльності харківського агронома, економіста Степана Миколайовича Соснового, який першим висвітлив події Голодомору 1932-1933 рр., та дослідженні перспектив поширення знання про цю непересічну особу в шкільному курсі історії. Виходячи з мети дослідження можемо виокремити такі **завдання**:

- зробити огляд джерельної бази, а саме – документи з ДАХО (Державного архіву Харківської області), ГДА СБУ (Галузевого державного архіву Служби безпеки), що містять відомості про життя і діяльність С. Соснового;
- дослідити науковий та публіцистичний доробок С. Соснового як джерело з теми;
- проаналізувати історіографію проблеми та систематизувати наявну літературу;
- на підставі аналізу джерел та літератури розкрити життєвий та творчий шлях С.Соснового;

- розглянути можливість викладання цієї теми на уроках історії в школах;
- визначити можливості результатів дослідження на позакласних заходах та з виховної роботи в школі.

Хронологічні межі роботи охоплюють період з 1896 р. (рік народження С. Соснового) по сьогоднішній день, включаючи час створення останніх наукових досліджень про життя та творчість С.Соснового (1896-2023 рр.)

Територіальні межі охоплюють територію сучасної України.

Об'єкт дослідження: Дослідження Голодомору 1932-1933 рр. в роки Другої Світової війни в Україні.

Предмет дослідження: життєвий та творчий шлях С. Соснового, як дослідника Голодомору.

Наукова новизна дослідженні полягає у залученні всіх актуальних джерел стосовно теми, їх актуалізація та систематизація, зокрема автором виділено регіональний аспект – досліджено діяльність С.Соснового як уродженця Херсонщини.

Практичне значення результатів дослідження полягає у можливості їх використання у краєзнавчій та позакласній роботі, заходах з вшанування пам'яті жертв Голодомору в навчальних закладах, масових заходах, розробці тематичних очних та віртуальних виставок в архівах та музеях.

Апробація: робота пройшла апробацію на міжнародних та всеукраїнських конференціях: круглому столу “Invasion of Ukraine: One year on” (1 березня 2023 року) (Кентський університет, Велика Британія – Херсонський державний університет, Україна), VI Усеукраїнській науковій конференції молодих вчених, аспірантів та студентів «Актуальні проблеми історії та археології: регіональний та глобальний вимір» (11 травня 2023 р.). Результати дослідження опубліковані в збірнику конференції та подані до друку в Магістерські студії (2023), під

назвою «С. Сосновий у фокусі дослідників Голодомору» та «Дослідження Голодомору Сосновим».

Структура роботи. Дипломна робота складається з вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, що складає 60 позицій, з яких 31 є джерелами, а також 7 додатків, з котрих Додаток А – кодекс академічної доброчесності здобувача вищої освіти ХДУ.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТЕМИ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія питання

Голодомор 1932-1933 рр. в Україні (далі Голодомор) став найстрашнішою трагедією в усій українській національній історії, явищем, свідомо приховувалися від населення. Більш того, навіть, згадка про 1933-й рік вважалася «еретичною» [56]. Голодомор був організований тоталітарним комуністичним режимом в ході колективізації як інструмент придушення спротиву. Голодомор був спричинений насильницькою колективізацією сільського господарства, "розкуркуленням" селянства, кампаніями із заготівлі зерна та сільським тероризмом. Голодомор був цілеспрямованою та організованою політикою сталінського режиму, стратегія і тактика якої розроблялися з 1928 року. Марочко В. у статті до Енциклопедії історії України зробив висновок, що дана карально-репресивна процедура спрямовувалась на приборкання села – основи української нації [45].

Голодомор тривалий час залишався на задвірках досліджень, здебільшого через секретність і приховування інформації, і навіть очевидці «забули» або «закрилися» від цієї події та намагалися не згадувати про неї через травмуючі переживання. Тема Голодомору для Незалежної України була з одного боку нова, а з іншого боку історіографія проблеми закладена ще в 1930-х роках, зокрема не лише в еміграції, але й в Україні, зокрема С.Сосновим. Дослідник біографії Соснового О. Салтан підкреслив, що в роки Другої Світової війни висвітлення проблем Голодомору було доволі скромним [52]. Тим не менш, дослідження Голодомору стало доволі гостроактуальним в окупованому нацистами м. Харкові. Від січня 1942 р. в газеті «Нова

Україна» низка журналістів та публіцистів наголошували на тому, що Голодомор дійсно був, і був нечуваних масштабів [17, с. 3; 31, с. 3]. Слід підкреслити, що автори статей не проводили причинно-наслідкових зв'язків та не користувалися науковою методологією [51; 52; 53].

Традиційно вважається, що західний світ дав нам перші наукові концепції, саме вони систематизували матеріали. В Україні повніший аналіз почали проводити тільки наприкінці 1980-х років. [52]. Але в Україні факт існування Голодомору почав ширитися громадськістю в 1986 р., в роки Перебудови. На сьогоднішній день Голодомор став об'єктом досліджень істориків різних держав, а кількість наукових праць, присвячених Голодомору в Україні, вимірюється тисячами [37; 47].

Для прикладу, Я. Калакура досліджуючи тему Голодомору дійшов висновку, що необхідно саме історіографічне осмислення проблеми. Окрім цього, стала поява якісно нових підходів та нових інтерпретацій причин і вимірів трагедій. [41, с. 113].

Інша українська дослідниця, Л. Гриневич, вказала на особливості вітчизняної історіографії про Голодомор: 1) регіоналізація тематики досліджень; 2) структуралістський підхід до проблеми Голодомору через вивчення колективізації, аналіз соціально-економічних, політичних та ідеологічних особливостей; 3) Співпраця українських істориків із західними дослідниками) Співпраця українських істориків із західними науковцями та дослідниками. [33, с. 20].

Не менш відомий вітчизняний дослідник В. Марочко в своїх дослідженнях звертав увагу на зарубіжну наукову літературу. У 2003 році було проведено історіографічний аналіз праць російських істориків, порівняно концептуальні погляди українських та російських фахівців на події 1932-1933 років. Окрему увагу було також приділено доробку українських діаспорних дослідників та англо-американських науковців. У ході історіографічного дослідження Малочко проаналізував доробок

німецьких, французьких, італійських та американських науковців і узагальнив його наступним чином [46].

Та не дивлячись на неосяжну кількість дослідників Голодомору, як сучасності так і минулого сторіччя, в дослідженні, будь-якої, проблеми завжди будуть перші – новатором в дослідженні Голодомору є агроном-економіст із м. Харків Степан Миколайович Сосновий. Слід зауважити, що постать першого дослідника Голодомору науковцями вже згадувалась, але як щось абстрактне, так як про нього нічого не було відомо, навіть, його імені. Салтан О. зазначає, що постать першого дослідника була не стільки шукаємою – скільки не відомою [52].

Першим, хто використав і розвинув науковий доробок Соснового, був його брат, професор Т. Сосновий, який також був дослідником Голодомору. Після Другої світової війни Тимофій Сосновий, який перебував у Європі та США, використав статистичні дані брата Степана для публікації дослідження «Голод як політична зброя» (мовою ориг. «Famine as political weapon») під псевдонімом Петро Долина [32, с. 29-31]. Саме Тимофій Миколайович популяризував наукові концепції Соснового за кордоном, і з часом ці концепції стали, майже, канонізованими в колах української діаспори [38].

У своєму дослідженні подій Голодомору Д. Мейс – відомий американський дослідник використав напрацювання С. Соснового, які були інтерпретовані його братом Тимофієм [36, с. 40-43]. Використані фрагменти зі статті Соснового стали одним із тих каталізаторів, що допомогли Конгресово-президентській Комісії США з вивчення Великого голоду в Україні 1932-1933 рр. дійти висновку, що Голодомор дійсно був спланованим геноцидом, направленим на винищення українського селянства – життєдайної основи української нації.

Історик, член Харківської "Просвіти" Д. Соловей у своїх дослідженнях подій Голодомору фрагментарно згадує Степана Соснового. Професор Сосновий жив у Харкові під час окупації, вивчав

причини та наслідки Голодомору, намагався підрахувати жертви ті загинув в 1943 р. [58 с. 152-153]. Однак, ще одним цікавим моментом у роботі Солов'я є те, що Степан підписувався як агроном і економіст, тоді як його брат Тимофій - професор. Виникає пена плутанина з іменами, яка в основному пов'язана з браком достовірної інформації і, як вважалося в той час, друкарською помилкою, в якій переплутали перші літери імен з «Т» на «С». Плутанину з іменами також опосередковано спричинила публікація двох томів *The Black Deeds of the Kremlin: A White Book* (укр. «Біла книга про чорні діла Кремля»), виданих у 1953 та 1955 роках, які містили праці обох Соснових [1, с. 222-225]. Пізніше це призведе до того, що історики визнають цих двох людей однією і тією ж особою.

10 вересня 1993 року, в перші ріки незалежності України, в Києві відбулася міжнародна наукова конференція, присвячена 60-м роковинам Голодомору. Організаційний комітет очолив віце-прем'єр-міністр і письменник М. Жулинський. У своїй доповіді Жулинський представив дані про втрати від Голодомору (прямі втрати населення (4,8 млн.) та загальної кількості населення (7,5 млн.)), посиляючись на підрахунки С. Соснового; Жулинський зазначив, ці цифри як найбільш поширеними в колах української діаспори. Слова Жулинського були підхоплені в суспільстві та повторені українськими дослідниками, і з часом перша оцінка була забута, а друга цифра стала загальними втратами за період 1932-1933 років [40, с. 7].

У своїй дисертаційній роботі «Сучасна українська та російська історіографія причин та наслідків Голодомору в УРСР 1932-1933 років» від 2009 р. не вказуючи ні автора, ні джерела, А. Серпутько зазначає, що український народ втратив у Голодоморі набагато більше, ніж у Першій світовій війні чи "громадянській війні" загалом. – слід зауважити, що такого висновку С. Сосновий дійшов в 1942 р., користуючись методом порівняльного аналізу [56].

Видатний український історик професор С. Кульчицький, керуючись важливими джерелами, зокрема даними Д. Солов'я щодо Соснового, у своєму дослідженні кількості жертв Голодомору припускається тієї ж помилки з іменами. Так, у своїй роботі 2008 року «Голодомор 1932-1933 років як геноцид: труднощі усвідомлення» він правильно вказує першу літеру прізвища Соснового "С", тобто Степан [43, с. 386-388], а у своїй статті 2013 року «Український голодомор: оцінка втрат» плутає братів Соснових, наводячи не пов'язані між собою дані. [44, с. 42]. У загальних рисах Кульчицький посилається на роботу демографа Соснового, який одним з перших в історичній науці застосував метод складних відсотків для підрахунку кількості жертв Голодомору, використовуючи радянські довідники 1930-х років, і робить висновок, що метод Соснового є достовірним, оскільки ґрунтується на тогочасній статистиці.

Повернемося до плутанини з іменами братів Соснових. Ця проблема існувала до 21 березня 2018 року, коли зусиллями українсько-канадського професора Б. Кліда та харківського доцента О. Салтана були встановлені особи братів Соснових. Вони виявилися братами, які вивчали Голодомор [42, с. 552-554]; Клід дав Олександрю Салтану підказку щодо персоніфікації імені Соснового; Клід натрапив на згадку про цю особу, вивчаючи Голодомор, і що цілком імовірно, що його звали Степан [52]. Салтан став першим ґрунтовним дослідником С. Сосновича як науковця, і на основі кримінальної справи № 022649, низки документів з Харківського обласного державного архіву та Галузевого архіву СБУ, а також Харківського німецького перепису населення за грудень 1941 - лютий 1942 рр. та Арцизького районного ЗАГСу було заповнено ще одну "білу пляму", а саме - точні роки життя дослідника [52, с. 160]. Без перебільшення можна сказати, що своїм багаторічним дослідженням Салтан вивів із забуття та повернув у науковий та громадський обіг ім'я дослідника Голодомору. Водночас

слід зазначити, що хоча кримінальна справа як джерельний матеріал не розкриває всього спектру почуттів і переживань Соснового, автор максимально використав можливості наявного матеріалу.

Постать Соснового в наш час виявилась настільки одіозною, що на нього звернули увагу проросійські інформаційні ресурси, які в умовах інформаційної війни між Україною та Російською Федерацією висміюють державну політику України стосовно подій 1932-1933 рр. та заперечують штучність та унікальність Голодомору як геноциду. Зокрема, так звана, інформаційно-аналітична інтернет-газета «Наш Донбас» піддає постать та науковий доробок Соснового неабиякій критиці [59]. В своїй «статті» авторка зазначає, що С. Сосновий є некомпетентною особою, тобто, не має профільної освіти, не має досвіду роботи з демографічними джерелами тощо, а весь той науковий спадок, що до нас дійшов написаний німецькою агентурою. У загальному плані, це можна назвати, не чим інакшим, як низькосортним історичним ревізіонізмом, який підкріплений лише домислами авторки, та не має міцного інформаційного підґрунтя. Фактаж, як такий, майже відсутній, на багато питань авторка в статті не відповідає, інформація подана однобоко. Зрозуміло єдине, що дана стаття розрахована лише на внутрішнього споживача із ОРДЛО, так як не містить в собі глибокої аналітичної складової.

Місце Сосновому знаходиться в монументальній монографії «Історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні», автор якої В. Гудзь. Автор згадує про Степана, як про фахового агронома-економіста, котрий здійснив одне з найбільших кваліфікованих досліджень наслідків Голодомору [37, с. 296, 978].

На сьогодні однією з останніх робіт, де згадується Сосновий, є стаття Г. Єфименко «Знецінення розповіді про Голодомор. Епізод 2: Фальшування доробку Степана Соснового» від 14 листопада 2021 року, в якій науковець критикує «висновки» Національного музею

Голодомору-геноциду щодо втрат від голоду в 1932-1933 роках, викладені у книзі «Геноцид українців 1932-1933 років за матеріалами досудових розслідувань» [39]. Дійсно, автор вказує, що цей «висновок» був сфальсифікованим результатом дослідження Соснового та інших демографів, які розвинули його ідеї.

Таким чином, дослідження Степана Соснового заклали підвалини для вивчення Голодомору в наступні десятиліття, так що постать Соснового поступово стає предметом вивчення як істориків, так і демографів.

1.2. Джерельна база, та методологічна основа дослідження

Джерельною базою виступає перш за все науковий спадок Соснового втілений в 7 статтях, що були надруковані на шпальтах газети «Нова Україна» в період 1942-1943 рр. та стаття в книзі *The Black Deeds of the Kremlin: A White Book* (укр. «Біла книга про чорні діла Кремля») від 1953 р. Це статті в яких Сосновий не тільки констатував існування Голодомору, а й через демографічну статистику пояснює причини голоду на селі та довів його штучність. Автор в свої роботах провів зв'язок між колективізацією і Голодомором та спробував математично вивіряти кількість загиблих внаслідок голоду.

Важливим елементом дослідження є використання архівних даних, адже, на сьогоднішній день, біографія Соснового залишає низку білих плям, та питань. Нами була віднайдена та залучена карна справа № 022649 на Соснового Степана Миколайовича, що зберігається в ГДА СБУ в Одеській області. Карна справа допомагає нам вирішити частину питань та становить кістяк роботи. Також частина матеріалів представлена архівними документами ДАХО, так званим, окупаційним фондом. У котрому зберігаються документи органів окупаційної влади Харкова і Харківської області в роки Другої Світової війни.

Для системного вирішення заданого проблемного питання нами

використовується теоретико-методологічний апарат, що базується на персоналістичному, мікроісторичному, спеціально-історичних, загальнонаукових та історіографічних методах пізнання. Методологія роботи побудована на основі принципів: системності, історизму, науковості, об'єктивності, всебічності. Нами були використані такі загальнонаукові методи: методи аналізу, синтезу, аналогії, узагальнення, системного підходу, ідеалізації та абстрагування, це визначило характер спеціальних історичних та історіографічних елементів у методологічній структурі дослідження.

З метою встановлення взаємозв'язку фактажу з історичним середовищем, в рамках якого він виник, залучено наступні спеціально-історичні методи пізнання: історико-генетичний; історико-порівняльний; історико-хронологічний; історико-системний. Джерелознавчі дослідження базуються на спеціальних методах пошуку та систематизації джерел. Безпосереднє дослідження життя та наукового спадку вченого реалізувалось завдяки використанню таких історіографічних методів, які потребують окремого розгляду.

Невід'ємною складовою дослідження є аналіз соціокультурних, політичних та економічних умов, які впливали на вченого під час висвітлення теми Голодомору. Дослідження історіографії Голодомору здійснюється на основі змін в культурі, враховуючи соціальні, політичні та ідеологічні фактори.

Метод історіографічного аналізу. Невід'ємною частиною дослідження є аналіз соціокультурних, політичних та економічних умов, що впливають під час висвітлення теми Голодомору.

Метод історіографічного синтезу (культурологічний підхід). Дослідження історіографії Голодомору здійснюється на основі змін в культурі, враховуючи соціальні, політичні та ідеологічні фактори.

Порівняльно-історіографічний метод використовується для порівняння різних історичних концепцій щодо розуміння подій

Голодомору та Другої світової війни.

Ретроспективний метод надає можливість використовувати наявну сучасну вітчизняну та зарубіжної історіографію з проблем Голодомору для визначення рівня розвитку історичної науки в минулому.

Біографічний підхід надав змогу прослідкувати загальні процеси на прикладі досвіду Соснового.

Отже, названі методи і принципи історіографічного дослідження дозволили здобувачу розкрити обрану для вивчення тему та вирішити поставлені дослідницькі завдання.

РОЗДІЛ 2

С. СОСНОВИЙ: ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ

2.1. Молоді роки: формування особистості, поглядів, зацікавлень

Життя Степана Соснового наповнене низкою емоційних переживань, адже припало на значущі історичні події, що відбувалися протягом ХХ ст.: дві світові війни, Українська революція (1917-1921 рр.), Голодомор, повоєнна відбудова, завдяки, або всупереч цьому людина сформувала особистість, зберегла жагу до життя, та не дивлячись на складні умови, несла свої ідеї в світ.

Відома нам біографія Степана представлена в запитаннях слідчих під час низки допитів в повоєнних роках, та автобіографії, за підписом Степана Миколайовича, написаної 6 січня 1950 р. для МДБ СРСР.

Нажаль, про молоді роки Степана нам відомо дуже мало, загалом тільки те, що окреслює сам Сосновий, цей період життя вченого і наразі залишається маловивченим.

Степан Миколайович Сосновий народився 23 березня 1896 р. в родині робітників в с. Різдвяне, Новотроїцької волості, Дніпровського повіту, Таврійської губернії. Нині – це смт. Сиваське Генічеського району Херсонської області. З 24 лютого 2022 р. Сиваське окуповане російськими загарбниками. Тому для Херсонщини – Степан Сосновий важлива постать, що потребує дослідження та меморіалізації. Степан мав молодших братів Тимофія (1898 р.н.) та Давида (1900 р.н.) [5, арк. 7].

Про середнього Тимофія відомо достатньо багато, він, як і старший брат, займався науковою діяльністю. Тимофій Сосновий відомий тим, що в роки Другої світової війни був членом Головної робочої групи «Україна» в м. Харків, яке було одним з підрозділів «Ostministerium» (нім. «Східного міністерства»), яке очолював

рейхсляйтер Альфред Розенберг. Як співробітник ГРГ «Україна», з 1943 по 1945 рр. Т. Сосновий співпрацював з німцями по лінії антирадянської пропаганди і залишив по собі низку наукових публікацій, більшість з яких написана німецькою мовою [53, с. 2].

Про наймолодшого – Давида нічого не відомо, цілком ймовірно, що брати його забрали з собою в Харків і в подальшому він себе ніяк не проявив, але це лише припущення автора. Брати доволі рано стають сиротами, в 1904 р. за невідомих обставин помирає голова родини – батько Микола, а в 1905 р. – мати (ім'я не відоме), можливо, через психологічну травму – не витримавши втрату чоловіка. Степан в своїй автобіографії зазначає, що після смерті батьків, брати були під опікою, хто були ці люди, нажаль, не відомо [5, арк. 30].

У 1910 р. завдяки опікунам Степана пішов в Лук'янівську нижчу сільськогосподарську школу, що поблизу м. Каховки, куди приймали дітей-сиріт з округи. У сільгоспшколі хлопчик провчився до серпня 1913 р. Під час навчання Степан проявляв інтерес до аграрних наук. По закінченню трьох класів школи, своє навчання з вересня 1913 р. продовжує вже в Харківському середньому сільськогосподарському училищу, що поблизу слободи Дергачі, Харківської губернії, де провчився до 1918 р.. По закінченню навчання він отримав спеціальність агронома. Щонайменше, до 1915 р. Степан був прописаний за адресою в селі Різдяне на Херсонщині, в наступні роки мав прописку на Харківщині [5, арк. 84].

У 1919 р. переїжджає до Харкова, переїзд зумовлено продовженням навчанням в більш престижному навчальному закладі. Тож, вже восени 1919 р. стає студентом Харківського сільськогосподарського інституту. Навчався на громадсько-агрономічному відділенні, яке закінчив в серпні 1923 р., та здобув відповідну кваліфікацію – агроном-організатор. Майже всі студентські роки, з 1919-1922 рр. проживав за адресою: вул. Чернишевська, 33.

Окрім навчання, з лютого 1919 по лютий 1923 року. Степан Сосновий працював в організаційному відділі Вукоопспілки, спочатку, як практикант, пізніше на посаді агронома. З 1 березня 1921 року по 15 березня 1925 року Степан Миколайович працював у господарсько-організаційному відділі Наркомзему УСРР, при цьому був безпартійним.

У 1922 р. переселився і прописався за адресою: пров. Каплунівський, 16, кв. 2 [10, арк. 127]. Будинок за цією адресою багато років належав родині поміщиків, українських дворян Ковалівських. Після жовтневого перевороту 1917 р. будівлю було націоналізовано, а двоповерхова споруда неподалік центру Харкова, перетворилася на комунальну квартиру у якій мешкало декілька сімей [53, с. 8]. Будинок було зареєстровано на Петра Ковалівського, українського педагога, одного з фундаторів професійно-технічної освіти в Україні. У радянські часи П. Ковалівський був активним громадським діячем, дійсним членом Українського Науково-дослідного інституту педагогіки, науковим співробітником Музею Слобідської України ім. Г. Сковороди, представником виробничого краєзнавства. У 1921 році він стане одним з засновників Науково-дослідного інституту історії української культури (НДІУК), який очолював відомий історик Дмитро Багалій. Ймовірно, що в 1922 р. стежки Соснового і Ковалівського тісно переплелися, що дозволило Степану оселитися в домі науковця [53, с. 10].

Переїзд зумовлює для Степана ще одні зміни, він знайомиться зі своєю майбутньою дружиною Надією Володимирівною Дербек, та на зламі 1924-1925 рр. одружується. Дружина, після одруження, прізвище не змінювала, і все життя прожила зі старим радянським паспортом. Вже зовсім скоро, в 1926 р., молоду родину чекає поповнення, народжується перший син – Володимир, а в 1927 р. другий – Олександр. Разом з родиною мешкала теща Степана – Марія Олексіївна Дербек [8, арк. 39, 57, 59].

Олександром Салтаном було віднайдено прізвище Соснового в адресно-довідковій книзі «Весь Харків» 1925 р [52, с. 162]. У поданому довіднику згруповано частину харків'ян за професією. Варто зазначити, що Степан Сосновий, незважаючи на молодість і відсутність особистого телефону, входив до групи столичних агрономів, прізвища й адреси яких зазначалися в алфавітному порядку. [4].

Отже, молоді роки Степана залишають нам, історикам, низку білих плям, які ще доведеться заповнити. Можемо припустити, що в дитинстві Степан був доволі здібною, та добре розвинутою дитиною, про це може свідчити його студентський шлях, а вже подорослішавши зміг налагоджувати певні зв'язки з харківською вченою елітою.

2.2. Розквіт інтелектуальної творчості: статистик, демограф, викладач

Вже будучи дорослою та освіченою людиною Степан Миколайович, починаючи з 1 лютого 1925 р. працював старшим інспектором сільськогосподарської секції Народного комісаріату Робітничо-селянської інспекції (НК РСІ) України, до 30 жовтня 1929 р. Паралельно з тим, зміг поступити на аспірантуру до Харківського сільськогосподарського інституту при кафедрі економіки та організації сільського господарства (1926-1928 н.р.).

Після аспірантури, грудень 1929 – січень 1932 рр. Сосновий працював науковим співробітником організаційного відділу Українського інституту економіки та організації. Разом з тим, в 1927-1930, 4 навчальних роки викладав у Харківському Сільськогосподарському інституті (ХСІ), підробляючи лектором на різних курсах організації сільського господарства. Примітно те, що саме у ХСІ в 1930/1931 н.р. Степан Миколайович (який ще не захистив дисертацію) був призначений професором факультету організації сільського господарства. [15, арк. 1]. Слід підкреслити, що Сосновий

отримав звання професора цілком заслужено, адже згідно з положенням «про порядок підготовки наукових робіт при вищих навчальних закладах і науково-дослідних установах» від 1925 р. регламентувалась процедура зарахування, навчання та закінчення аспірантури. Для отримання відповідної посади у ЗВО та науково-дослідних установах УСРР потрібно було прилюдно захистити працю, і вже кафедра, за якою закріплювався молодий вчений приймала рішення про «переведення аспіранта в наукові співробітники [53, с. 18].

У ХСІ Сосновий на довго не затримався. Інститут, головним чином являв собою, такий собі, осередок безпартійних викладачів-сумісників, адже з 84 викладачів – 31 вважалися штатними працівниками [16, арк. 18]. Трохи менше чверті з них (приблизно 20 чол.) були партійними членами і лише 4 комуністи були зараховані до постійного складу та закріплені за різними кафедрами. За таких обставин, не дивним було те, що за всією «інститутською родиною» здійснювався контроль з боку адміністрації та нагляд з боку спецслужб. Особа, яка стежила за професійною кваліфікацією, моральним і політичним станом вчителів, складала регулярні звіти про їхнє ставлення до радянської влади, діяльності партії та уряду.

Для прикладу розглянемо один з таких звітів з аналізом ідеологічного стану ХСІ, що зберігся у фондах ДАХО. Його автор – невідомий «Сексот». Він розділив усіх викладачів ХСІ на категорії: ворожі, ненадійні, радянські та аполітичні, або «болото». Для нас це важливо тим, що Степан Сосновий, власне належав до останньої з них. Категорію «болота» інсайдер радянських спецслужб характеризував наступним чином: *«...ці викладачі себе не проявляють, а тому їхнє майбутнє, як болото, буде залежати від того хто їх за собою поведе далі....»* [16, арк. 18].

Сосновий не належав до активної групи громадських діячів, не був членом партії, а тому волів не проявляти зайвої ініціативи, не дивлячись

на те, що був штатним працівником. Аполітична позиція не вберегла його від дострокового звільнення. На думку звинувачів, професор Сосновий не розумів «генеральної лінії партії в аграрному секторі радянсько економіки». Приводом для ідеологічного та бюрократичного тиску на Соснового стала ідеологічна стаття Вескера та Шпайхлера, опублікованій у всеукраїнській газеті «Комуніст» 30 жовтня 1931 року. Автори статті розкритикували певні положення першого видання колективної монографії про спеціалізацію сільського господарства (районування) в Україні [18]. Звинувачення Вескера і Шпайхлера полягали в тому, що професор Сосновий опублікував книгу, в якій стверджує, що в степових районах України, де була проведена колективізація, класової боротьби більше не існує [16, арк. 23]. Такого висновку вони дійшли прочитавши один з абзаців розділу, написаного Степаном Миколайовичем: *«Паралельно зі зростанням соціалістичного сектору в степу відбувалось скорочення куркульських господарств. Перехід же багатьох районів степу взимку 1930 року на суцільну колективізацію дозволив у цих районах зовсім ліквідувати куркуля, як клас»* [18, с. 96].

Стаття Шпайхлера і Вескера «Забезпечити партійним проводом усі ланки інституту» - це газетний звіт про попередню перевірку Землевпорядного інституту, який, ймовірно, відбувся в кін. 1930 р. Складові концептуальні розділи статті мають форму класичних «ідеологічних кліше», розроблених радянськими критиками та цензорами протягом десятиліть радянської історії. Головними об'єктами звинувачень стали адміністрація інституту та кілька викладачів, які були піддані партійній перевірці («чистці»). Степан Сосновий був одним із шістьох, хто «припустився помилок» або «відхилився від лінії партії», думки котрого можуть збивати з пантелику прорадянських викладачів та студентів[52, с. 163].

Степан Сосновий чітко усвідомлював, що публікація критичних висловлювань про його політичні погляди в одному з головних видань КП(б)У може призвести до ув'язнення і, можливо, смерті. До групи ризику входили його дружина, теща, двоє малолітніх синів, а також брат Тимофій, який на той час працював молодшим науковим співробітником у фінансово-економічному відділі ЦСУ УРСР [53, с. 21].

Як відомо, кінець НЕПу і початок індустріалізації та колективізації відбувалися на тлі посилення авторитарних тенденцій в СРСР. Керівництво республіканської партії намагалося звинуватити у власних прорахунках та «надмірностях» «некомпетентні» та «незрілі» молоді кадри, водночас вбачаючи у такій поведінці прояви антирадянщини. Водночас, з кінця 1920-х років активізувався процес оновлення «старого» професорсько-викладацького складу «з метою створення нового покоління науковців-марксистів»: Наприкінці 1930-х років в УСРР відбулася інтеграція наукових, партійних і державних кадрів у нову радянську партійну номенклатуру, яка активно підтримувала політику комуністичної партії.

У ці роки політичне життя УСРР характеризувалося як яскравими, так і трагічними подіями: «Шахтинська справа» (1928), «Справа СВУ» (1930), «Справа Робітничо-селянської партії» (1930-1935), «Справа про контрреволюційні організації в сільському господарстві України» (1930) та «Справа про контрреволюційні шкідницькі організації в установах Наркомату землеробства та Наркомосу» (1933).

Теоретично, на початку 1930-х років Степана Соснового могли притягнути до юридичної відповідальності за «нелояльність до радянської влади» та «співпрацю з контрреволюційними елементами». Ймовірно він вирішив діяти «на випередження», пояснюючи свою позицію керівництву університету, виправдовуючись і наївно сподіваючись на їхню толерантність і підтримку [53, с. 21].

Сосновий в своєму зверненні від 30 жовтня 1931 року намагався довести той факт, що Вескер і Шпайхлер його не так зрозуміли: *«З наведених рядків видно, що я хоч і писав, що в багатьох районах степу, не у всіх районах і, навіть, не в більшості, ліквідовано куркуля, як клясу і тим самим зробив помилку, але все таки це не те, що мені приписується. Фрази «в степовій частині України... немає вже класової боротьби» та ще з підкресленням я ніколи не писав. Це вигадка Шпайхлера і Вескера»* [16, арк. 23]. І вже в відредагованій версії книги про спеціалізацію с. г-тва України були такі рядки [18]: *«Паралельно зі зростанням соціалістичного сектору в степу відбувалось скорочення кількості куркульських господарств. Раніший перехід же районів степу на суцільну колективізацію приведе у цих районах раніш ніж з інших до цілковитої ліквідації куркуля як кляси»* [16, арк. 23].

Зважаючи на правдоподібність і логічність скарги Степана Миколайовича, керівництво інституту мало б відреагувати належним чином. Однак, слідуючи традиціям радянської бюрократії, керівництво ХСІ (не бажаючи надавати справі надмірного розголосу) вирішило зробити жертвою безпартійного співробітника – людину, позбавлену комуністичного імунітету, піддавши його соціальній ізоляції. З цією метою адміністративний відділ інституту на початку 1932 року почав організовувати відомчі наради. Одним із пунктів порядку денного було обговорення наукової праці «Матеріали з питання про спеціалізацію сільського господарства»: Розділ під назвою «Райони спеціалізації», написаний С. Сосновим, був підданий різкій критиці. Колеги Соснового звинуватили Степана Миколайовича в «антимарксистському ухилі» в обговоренні концепції вищезгаданого розділу та «нав'язуванні антирадянських настроїв» у питанні методології формування районів спеціалізації. Не витримавши тиску керівництва інституту, вчений був змушений звільнитися [5, арк. 36].

Він втратив роботу і, що головніше статус викладача. Як наслідок, наукові дослідження людей «поза системи» втратили сенс. Це був кінець його викладацької кар'єри, і молодий, талановитий вчений не зміг продовжити наукову кар'єру.

15 лютого 1932 року, після звільнення з ХСІ. Стефан Сосновий почав працювати агрономом з каучуку в каучукорадгоспі № 6 Якимівського району Запоріжжя, де пропрацював до 15 березня 1932 року.

У квітні 1932 року Сосновий обійняв посаду економіста-плановика в державному тресті «Укркауфконос», де пропрацював до лютого 1934 року [53, с. 23].

Працюючи в реальному сільськогосподарському середовищі в період 1932-1933 рр. Сосновий став безпосереднім свідком подій Голодомору в Україні. Під час окупації Харкова кілька важливих епізодів цих подій віднайнуть своє відображення в його газетних статтях про колективізацію та голод 1932-1933 рр.

З квітня по жовтень 1936 року Степан Миколайович працював старшим агрономом радгоспу гумової промисловості № 16 Велико-Бурлукського району Харківської області, а з 15 жовтня 1936 року по 1 серпня 1939 року - головним агрономом контори підрядів і постачання «Союзросткаучук» у м. Дніпропетровськ [52, с. 164].

Поступово життя набирало свого оберту, діти ходили до школи, подружжя Соснових мали стабільність в праці.

Але страшне та тривожне слово «війна» на вулицях звучало все частіше.

2.3. Доля С. Соснового у воєнні та повоєнні роки

Напередодні Другої світової війни, в серпні 1939 р. Степан Миколайович повертається до Харкова, і до 30 жовтня 1941 р. працює

агрономом-семеноводом, а пізніше головним агрономом тресту «Союзросткаучук» в м. Харкові.

30 вересня 1941 року рішенням керівництва Харківської філії тресту «Союзросткаучук» Сосновий був направлений на роботу до головного офісу в Москві. З певних причин йому, потрібно було, переїхати до Уфи – столиці Башкирії, для офіційного призначення на нову посаду. Степан Миколайович відмовився переїжджати, посилаючись на стан здоров'я дружини, літньої тещі та двох малолітніх синів.

Під час слідства в 1950 р. співробітники КДБ прийняли небажання Соснового виїхати з Харкова восени 1941 року як одну з «колабораціоністських» причин. Між тим, процес евакуації населення Харкова відбувався у вкрай складних умовах, що створювало багато труднощів, а також бюрократичну безвідповідальність. Для виїзду з міста були потрібні спеціальні дозволи. Крім того, сім'ї, які бажали виїхати з міста, повинні були самостійно вирішувати транспортну проблему. Транспортних засобів для евакуації, не вистачало. Після того, як були вивезені промислові підприємства, культурні пам'ятки, наукові інститути та технічне обладнання, люди переживали останні хвилини евакуації. У Харківському університеті, наприклад, було обіцяно, що всі підрозділи будуть вивезені для евакуації. Однак цього не сталося. Втім, керівництво університету все ж змогло вивезти багато обладнання. Майже всі академіки та відповідні члени Академії наук виїхали потягами та автомобілями. Деякі професори, доценти та викладачі терміново почали виїжджати з міста, отримавши дозволи, видані обласною радою та евакуаційним центром за 10 днів до вступу німців до Харкова. Загалом, для простих мешканців процес евакуації був фактично зірваним, а враховуючи склад сім'ї Соснового, його літню і хвору тещу, а також його статус, у нього було мало шансів покинути

місто. Степан не хотів кидати свою сім'ю напризволяще, тому залишився [53, с. 24].

Не викликає здивування, що згідно з матеріалами кримінальної справи, доленосною подією в біографії Соснового є, саме, період Другої світової війни. Завдяки протекції І. Власенка, старшого агронома земельного відділу Харківської міської управи (ХМУ), Степан почав працювати у Харківській обласній земельній управі (ХОЗУ, Облзем).

Харківська обласна земельна управа була створена 1 грудня 1941 року. Під час окупації Харкова розташовувалася за адресою вул. Пушкінська, 43. Організація була створена в результаті реорганізації земельного відділу Харківської міської управи. Однак, на відміну від підрозділу ХМУ (який був підконтрольний і відповідальний перед усіма цивільними та військовими німецькими окупаційними органами влади у прифронтовій смузі (військовій зоні)), ХОЗУ безпосередньо підпорядковувався Регіональному німецькому економічному командуванню «Харків» або «ВІКДО». Сфера його впливу не обмежувалася колишньою столицею УРСР, а включала всю Харківську область: Діяльність ХОЗУ варіювалася від постачання продовольства на окуповані території до перерозподілу землі, виявлення та повернення права власності на рухоме та нерухоме майно, управління радгоспами та проведення аграрної реформи на селі [53, с. 6].

Харківське економічне командування ВІКДО-15 (Wirtschaftskommando-15) складалося з управління лісового господарства графа Турн та двох великих груп: сільськогосподарського відділу, очолюваного старшим радником Вінеке, та промислового відділу, очолюваного старшим військовим радником відділу Штіра [53, с. 6].

Сільськогосподарська група складалася з чотирьох департаментів: аграрної політики, виробництва, бухгалтерського обліку та дистрибуції, а також кадрів.

Виробничий відділ направляв діяльність установ, а саме:

- управління держмаєтками;
- української облземуправи;
- управи МТС;
- сільськогосподарського науково-дослідного інституту.

Виробничий відділ складався з дев'яти керівників сільськогосподарських районів (Gebitslandwirt). Кожна область поділялася на кілька районів на чолі з районним комендантом (Kraislandwirt), якому підпорядковувався керівник господарства.

Промислова група «ВІКДО-15» складалася з 12 відділів. Серед них були відділи, що постачали вугілля, метали, хімікати, текстиль, будівельні матеріали, паливо та бензин для технічних університетів, військових та цивільних установ.

Відділ економіки і статистики ХОЗУ, очолюваний С. Сосновим, був структурним підрозділом селянського господарського управління і входив до складу Управління сільськогосподарського виробництва ВІКДО; група ВІКДО мала значні повноваження і, залежно від різних ситуацій, чи то на фронті, чи то у військових частинах, розквартированих у місті, підпорядковувалася Оперативному штабу Розенберга (ОШР).

ХОЗУ очолював професор Михайло Ветухів (1902-1959), який деякий час також був ректором Харківського університету. Сосновий з ним був знайомий, так як разом вчилися в Харківському сільгоспінституті в 20-х рр [5, арк. 23].

У Облземі з 1 грудня 1941 року по липень 1943 року. Степан Сосновий був першим і, майже, беззмінним керівником економічно-статистичного відділу ХОЗУ [11, арк. 36]. Він обійняв цю посаду за протекцією свого давнього друга Івана Власенка, з яким познайомився під час роботи на Харківському цукровому заводі. Під час окупації Харкова Іван Власенко працював агрономом в обласному земельному

управлінні. Саме він організував роботу Соснового в колгоспі і врятував його сім'ю від голодної смерті. Улітку 1942 року І. Власенко разом із С. Сосновим брав участь у будівництві сільськогосподарської експозиції антирадянської виставки «Україна під гнітом більшовизму». До цієї виставки, ми ще повернемося. Після відходу німців з Харкова тікав разом з ними. Доля Івана Власенка після війни наразі невідома.

Таким чином, з моменту заснування ХОЗУ Степан Сосновий відповідав за цілий відділ. Ця довіра не була випадковою, оскільки Степан мав солідний досвід у радянській економіці та організації сільського господарства. Проблема, однак, полягає в тому, що в ДАХО зберігається набагато менше документальних матеріалів про діяльність ХОЗУ. Схоже, що економічна статистика Облзему була знищена робітниками та німцями під час відступу або захоплена офіцерами СМЕРШу після остаточного звільнення Харківської області військами Червоної армії у серпні-вересні 1943 року [11, арк. 36]. Після повторного захоплення німцями Харкова в березні 1943 р. і відновлення роботи ХОЗУ, в тому числі відділ статистики, в оновлених списках співробітників прізвище Соснового не згадується [11].

Хотілось трохи зупинитися на тому, що Степан Сосновий, в історичному контексті, згадується доволі мало, та слабо. Враховуючи, що остання стаття Соснового, датована 24 січнем 1943 року, і що він не згадується серед співробітників ХОЗУ, теорія «просвітянина» Дмитра Солов'я про те, що Сосновий загинув в Харкові навесні 1943 року, здається реальною, а газетні публікації Соснового та матеріали ДАХО дають лише загальне уявлення про діяльність Степана [58].

Прикметно те, що ім'я Степана Соснового, також, не згадує жоден представник так званої харківської культурної еміграції часів Другої світової війни.

На думку О. Салтана, Степан Сосновий, на відміну від свого брата Тимофія, не був публічною особою, але залишається дивним той факт,

що Степан не виступав на звітно-виборчих зборах агрономів Харківської області 2 березня та 9 жовтня 1942 року [53, с. 7]. Чому керівник статистичного відділу, не звітував перед громадськістю та німецьким військовим командуванням про виконану роботу та плани на майбутнє? Питання залишається відкритим. Але, навіть, серед доповідачів і членів президії Степана Соснового не було згадано. Тим не менш, Сосновий привернув увагу радянських контррозвідувальних служб, ймовірно, через свої публікації в газеті «Нова Україна». На підкріплення такої думки виступає спеціальне повідомлення Сергія Савченка, народного комісара державної безпеки УРСР, датоване 24 травня 1943 року, що більшовицькі спецслужби зазначили Петра Ковалівського та агронома Соснового серед інших колаборантів та членів харківської «Просвіти». Петро Ковалівський на той час був уже мертвий, але той факт, що Сосновий був «активним» членом харківської «Просвіти», прокладає шлях для нового дослідження в подальшій перспективі [55].

Водночас ані Сосновий, ані Ковалівський не були репресовані під час сталінських чисток. У роки війни Петро Ковалівський вийшов на пенсію і жив з дружиною та онуком за тією ж адресою, що й родина Степана Соснового. Петро Ковалівський був одним із близьких друзів Володимира Доленка, засновника і лідера національно-патріотичного табору, який об'єднав місцеву гуманітарну інтелігенцію під час окупації Харкова. Сам Володимир Доленко вважався «сірим кардиналом», чие громадсько-політичне життя в Харкові було в розпалі між 1941 і 1943 роками: У 1927 році Володимир Доленко, засновник і лідер Української чоловічої партії ОДПУ, був засуджений до 10 років ув'язнення в Соловецькому таборі. Перебуваючи під адміністративним арештом у Ленінграді, В. Доленко підтримував регулярні контакти з Андрієм, сином П. Ковалівського, який до арешту працював в одному з ленінградських музеїв, про що О. Салтану повідомила донька Андрія, 87-річна Зоя Андріївна Ковалівська (1931 р.н.). У роки окупації Зоя

Ковалівська жила з дідусем і бабусею. Фактично, на сьогоднішній день Зоя Андріївна – єдина людина, яка бачила Степана Соснового, але, нажаль, не пам'ятає його.

Під час окупації, Петро Ковалівський, безумовно, був одним із найближчих соратників Володимира Доленка. Ковалівський стояв біля витоків Харківського народного комітету та народного об'єднання «Просвіта» [54, с. 41]. Тому закономірно, що ім'я П. Ковалевського з'являється у згаданій вище спецповіді народного комісара національної безпеки УРСР С. Савченка. Петро Ковалівський також був присутній на установчих зборах «Просвіти», а от статус членства Степана Соснового є спірним. Адже ні перший, ні останній перелік цієї організації у фондах ДАХО не можуть підтвердити цей факт [13, арк. 7].

Натомість на одному з допитів, проведених слідчими в Одеській області в період з лютого по травень 1950 року, Степан Сосновий прямо підтвердив, що співпрацював з цією організацією з весни 1942 року. Однак, навіть, це твердження (з огляду на особливості отримання свідчень від підозрюваних) не варто вважати переконливим аргументом.

Варто підкреслити, що сім'я Степана Соснового офіційно змінювала місце проживання щонайменше двічі за час перебування в окупованому Харкові. Про це свідчить адресна книга харків'ян: 26 червня 1942 року сім'я Соснових була зареєстрована за адресою: вул. Воробйова б. 14. кв. 15. А 15 липня 1943 року в списку харків'ян їхньою новою адресою проживання була вказана квартира № 3 на пров. Барачний, 15. Сьогодні вулиця Воробйова (колишня Лазаретна) носить ім'я Трінклера і проходить під прямим кутом до вулиці Культури, колишнього Барачного провулку, де мешкав брат Степана Соснового Тимофій [30, с. 320]. У той час двоє синів Степана Соснового продовжували навчання: Володимир – в сільськогосподарській школі в селищі Високий під Харковом, а Олександр – на державному млині № 1 під егідою німецької економічної адміністрації ВІКДО. Ймовірно,

батько зміг домовитись за навчання синів. Адже, директором сільськогосподарської школи в той час був Іван Піддубний, колишній працівник в підпорядкуванні Степана Соснового. Примітно те, що Піддубний своїх мемуарах, написаних після еміграції до США, жодного разу не згадує свого колишнього начальника [49].

Можна лише здогадуватися, чому родина Соснових відмовилася від міської садиби Ковалівських: двоповерховий будинок і велика родина Соснових, яка проживала на другому поверсі, потребували значних фінансових ресурсів. Степан був адміністративним службовцем і отримував щомісячний продовольчий пайок і зарплату в розмірі 1500 рублів, хоча Степан Миколайович заявив у суді, що ця сума становила 860 рублів [5, арк. 9, 12, 109; 7, арк. 6]. Дружина Соснового, Надія Дербек, також працювала лаборантом у Ботанічному інституті і отримувала невеликий дохід, приблизно 200-300 руб. Однак, згідно з останнім німецьким переписом населення Харкова від 16 липня 1943 року, пані Дербек була зареєстрована як домогосподарка, а її літня мати мала статус інваліда [11, арк. 58-59].

Німці провели два переписи населення Харкова: у грудні 1941 - лютому 1942 року та у липні 1943 року. Переписні листи, що містили особисті дані харків'ян, були продубльовані і доповнені реєстраційними картками, що показували прибуття і вибуття деяких мешканців [13]. Кваліфікаційні та професійні характеристики працездатних осіб, які перебували в Харкові під час окупації, включно з персональними даними, включені до архівного фонду Біржі праці і наразі зберігаються в ДАХО [12].

Петро Ковалівський, в свою чергу, отримував 450 рублів як радник господарства [14, арк. 56]. Він був єдиним годувальником сім'ї. Крім дружини, у нього була онука Зоя, яка також була під його опікуномством; незважаючи на близькість до В. Доленка, Ковалівські жили дуже

простим життям; восени 1942 року, незадовго до смерті, Петро Григорович записав онуку до школи для дітей з вадами зору [53, с. 11].

Харків був найбільшим містом Радянського Союзу який був окупований Вермахтом під час німецько-радянської війни. В роки окупації забезпечення життєдіяльності населення Харкова було дуже складною проблемою, яку не могли повністю вирішити ні німці, ні представники відповідних підрозділів Харківської міської управи. Тому не дивно, що, незважаючи на відкриття численних кафе і ресторанів, єдиним ефективним джерелом постачання продуктів харчування для мешканців колишньої столиці Української Радянської Республіки залишалися ринки. У Харкові було 34 ринки. Ціни на них були майже однаковими. Влада ретельно стежила за тим, щоб не допустити спекуляції в торгівлі. У той же період роздрібна ціна літра молока досягала 130 крб, у першій половині 1942 року кілограм конини в середньому коштував 150 крб, найдешевший житній хліб – 220 крб за кілограм, картопля – 100 крб, а за кілограм сала ринкові продавці брали 2000 крб. Середньомісячна заробітна плата за 54-годинний робочий тиждень становила 500-600 крб., і крім витрат на їжу, потрібно було задовольнити витрати на проживання [9, арк. 2-3].

Тож як можемо побачити, для багатьох мешканців Харкова життя в місті стало цілковитим виживанням, заробітної плати могло вистачати тільки на продукти. Але, коли ми говоримо про стратегію виживання в зоні активних бойових дій, як таку, то всі потреби окрім їжі та гігієни відходять на другий план.

Як зазначає О. Салтан, новий поштовх науковому дослідженню життя Степана Соснового надало вивчення кримінальних справ на харківських колабораціоністів/лоялістів, що зберігаються в Харківському обласному архіві СБУ. Він зазначає, що багато людей, які співпрацювали з німецькими окупаційними військами і залишилися в Радянському Союзі після війни, були заарештовані радянськими

спецслужбами в різні роки. Деякі з них були свідками діяльності Степана Соснового, ім'я якого були внесені до списку німецьких агентів, визнаних радянськими спецслужбами активними членами ОУН та «пособниками фашистів». У цьому контексті особливу цінність має кримінальна справа начальника окружної земельної управи у м. Богодухів Харківської обл., а пізніше агронома в агрономічному відділі Облземуправи – Дмитра Нікітенка, заарештованого КДБ УРСР 28 червня 1944 року [6, арк. 187; 51, с. 161].

Під час допиту Д. Нікітенко, 3 – 4 липня 1944 р., зазначив про Степана наступне: *«Сосновий Степан Миколайович, до війни працював головним агрономом у тресті з каучуконосів, у період окупації завідував економ-статистичним відділом обл. Зем. Управлінням. Взимку 1942 їздив до Німеччини. Евакуювався з німцями та працював агрономом при Райземуправі у Ново-Бузькому районі Миколаївської області, де мешкає на даний час – не знаю»*. Саме Нікітенко наголосив про причетність Степана Соснового до співпраці з ОУН. *«Світличний у квітні чи травні 1942 року казав мені, що він давав Сосновому статут ОУНівський, що робилося у тих випадках, коли людина готується до залучення в ОУН»* [6, арк. 42].

Хотіли би підкреслити, що С. Сосновий дійсно двічі їздив до Німеччини. Перша поїздка відбулася взимку 1942 р., в друге і востаннє – у червні-липні 1943 р. Під час другої поїздки, С. Сосновий був одним з 20 членів делегації агрономів Харківщини, організованої ВІКДО. Делегація відвідала провінції Шверін і Магдебург, а також міста Дрезден і Берлін.

Напередодні від'їзду Сосновий нібито повідомив Нікітенку, що має надсекретне завдання від В. Доленка. Як зв'язковий, Сосновий мав підтримувати зв'язок з керівництвом ОУН у Берліні, яке координувало дії українських націоналістів у Німеччині [6, арк. 74]. Однак невідомо, чи вдалося Сосновому реалізувати цей план. Відомо, що в той час

німецькі спецслужби шукали іноземні референтури ОУН. Це ускладнювало роботу підпілля і робило завдання Степана Миколайовича майже нездійсненним [52, с. 161].

Членство Соснового в ОУН піддається сумнівам. Але сам Степан мав контакт з членами цієї організації. Вище згаданий Василь Світличний вважається одним з учасників українського націоналістичного підпілля, мельниківського руху в Харкові, влітку 1943 року Світличний був заарештований СД і розстріляний. Сосновий знав Василя Світличного з 1915 року і навчався разом з ним у Харківському сільгоспучилищі. Сосновий зізнався (на початку червня 1942 року), що Світличний намагався завербувати його в ОУН, але той через свої переконання відмовився.

На допиті від 5 липня 1944 року Нікітенко описав процес прийому в ОУН, який відбувався в театрі імені Тараса Шевченка, в кін. грудня 1941 року на початку 1942 року. З 12 осіб, присутніх на зборах, Нікітенко відібрав спеціалістів сільського господарства: *«Я, Черепаха, Сосновий, Світличний та інспектор сільського господарства відділу Держспідприємництва»* [6, арк. 57-58]. Прізвища останнього він не пам'ятає. Решта семеро були співробітниками Харківської районної мерії. Організатором наради був секретар Харківської міської ради, секретний агент НКВС Кіндрат Полуведько. Пізніше він був заарештований і розстріляний німцями в лютому 1942 року. Присутніх щось налякало, що сталося не відомо, адже Нікітенко не пояснив, після чого нараду місіонерів ОУН(м) терміново закрили.

Вірогідніше Сосновий потрапив у поле зору німецьких і радянських спецслужб саме під час Шевченківських зборів ОУН у Харкові, і його подальше життя, здавалося, багато в чому залежало від їхньої доброї волі. Забігаючи наперед хочемо підкреслити, що 23 жовтня 1944 року за рішенням інспектора МДБ старшого лейтенанта Власова (відповідального за справу Нікітенка) було опубліковано кілька

матеріалів справи, що містили прізвища причетних до харківської націоналістичної організації серед них і прізвище Соснового С. М., яке значилося під номером 16 [6, арк. 177-178; 51, с. 161].

24 жовтня 1944 року у зв'язку із завершенням слідства у справі Нікітенка до списку осіб, згаданих Нікітенком на допитах, було додано загалом 38 осіб. Дані зі справи Нікітенка, та оглядова довідка від 28 жовтня 1958 року, дозволили О. Салтану віднайти та залучити в науковий обіг карну справу на Соснового С. М. [52, с. 162].

Отже, можемо ще раз підкреслити, що сам Степан Миколайович, як під час слідства, так і після відбуття покарання – заперечував свою приналежність до ОУН і стверджував, що не поділяє українських націоналістичних поглядів. У свою чергу, приналежність Степана Миколайовича до ОУН (м) радянськими слідчими також не була доведена, а його зв'язок з В. Доленком слідчими чомусь не був відпрацьований.

У літку 1942 року Сосновий, як член «Просвіти» допомагав, в якості консультанта, в організації виставки «Україна в ярмі більшовизму», яка відкрилася в Харкові 1 листопада 1942 року. Про дану виставку і про своє членство в «Просвіті» Сосновий зізнається на допиті в 1950 р. За його словами він вступив до організації в березні або квітні 1942 року за наполяганням голови ХОЗУ М. Ветухова. Метою такої антирадянської виставки було звинувачення кремлівського керівництва в знищенні українського селянства та створенні штучного голоду.

Сосновий надав організаторам статистичну інформацію про колективізацію в Україні та Голодомор 1932-1933 років. Ці дані були зібрані та перевірені ним самим. Вчений не приховував свої антирадянські настрої, сформовані під впливом масштабів антиселянської політики, організованої сталінським керівництвом

наприкінці 1920-х - на початку 1930-х рр., та можливих репресій проти його родини в 1930-х рр [50, с. 779].

Організацію виставки постійно супроводжували проблеми, так представники ГКХ та «Просвіти» намагалися її організувати ще на початку 1942 року, пізніше у травні-червні. Однак відповідні німецькі окупаційні органи відмовляли в дозволі на проведення. Назву анонсованого заходу також кілька разів змінювали. Спочатку вона називалася «Геть більшовизм!», потім «Україна під советським ярмом!». Навіть вже після отримання дозволу дата відкриття виставки переносилися.

У червні-липні 1942 р. Сосновий був направлений Земуправою на заплановану просвітянську нараду для обговорення питань, пов'язаних з діяльністю «Просвіти» та організацією антирадянської виставки. З власної ініціативи Степан Сосновий разом з Іваном Власенком підготували низку статистичних матеріалів, які були представлені на виставці у вигляді графіків. Графіки висвітлювали динаміку скорочення призовників, поголів'я худоби та посівних площ в Україні в період колективізації. Як зазначив під час дослідження С. Сосновий, окремі таблиці, графіки та цифри стосувалися заробітної плати в колгоспах, жертв Голодомору 1932-1933 рр. та смертності населення УСРР у роки «Великого перелому» [5, арк. 31-32]. Дана інформація була подана і сприйнята в контексті зменшення відсотка населення під час колективізації.

Зрештою, харківським відділом Пропаганда-Штафель У-3, під безпосереднім керівництвом німецького архівіста д-ра Георга Віттера, 1 листопада 1942 року, в Українському будинку культури, виставка – «Україна в ярмі більшовизму» була відкрита [3, с. 1-2].

До організації виставки також долучилися відділи пропаганди, мистецтва та освіти ХМУ, VII відділ штандарт комендатури, Дім національної культури Харкова.

Удруге виставка проходила в приміщенні харківської «Просвіти», розташованій в тому ж будинку, що й офіс німецького штабу Пропаганда-Штаффель.

На жаль, поки що ми маємо лише загальний опис основних частин виставки, коротко описаний кореспондентом «Нової України», та короткі свідчення тих, хто був причетний до її створення та організації. У майбутньому, за можливості, потрібно віднайти та долучити фото або кінодокументи.

У 1943 році, в лютому-березні, Сосновий був змушений переїхати до Києва. Це було пов'язано з початком третього бою за Харків. При цьому, родина Степана у цей же час перебувала в Харкові. У Києві Сосновий жив на Львівській вулиці і знімав квартиру у невідомій Киянки [53, с. 29].

Трохи пізніше, в липні 1943 р. до Києва, разом з 2 синами переїжджає і дружина. Вони евакуювалися першою хвилиною разом зі співробітниками ХОЗУ. З Києва подружжя вирушили до Трансністрії, в місто Янівка, Одеської області. У пошуках роботи Сосновий служив в адміністрації районного центру, задокументувавши свій професійний досвід і кваліфікацію. Він був призначений помічником агронома Янівської претури, пропрацювавши з листопада 1943 по березень 1944 р.

У зв'язку з наближенням Червоної Армії в кінці березня 1944 року Сосновий переїхав зі своєю сім'єю в район Ізмаїла, де опинився в Бородинському евакуаційному таборі. Не бажаючи виконувати другорядну роботу, він попросив коменданта табору призначити його на посаду, відповідну його кваліфікації. Таким чином, Сосновий знову став агрономом, займаючись випробуваннями сільськогосподарських культур, збором насіння буркуну і кукурудзи. Степан Миколайович і його сім'я, які не збиралися шукати притулку в Німеччині, переїхали до Фріденшталя (нині село Мирнопілля, Арцизький район, Одеська

область), він працював агрономом зернових культур у Арцизькому районному відділі сільського господарства.

Після закінчення війни Сосновий залишився в Українській РСР. Він не ховався, але в своїх автобіографічних довідках приховував факт співпраці з німцями, займаючи відповідальну посаду під час окупації Харкова. Після того, як в 13 грудня 1944 р. в газеті «Воля народу» було опубліковано оголошення про розшук Степана його братом, у радянських правоохоронних органів виникає інтерес до колишнього глави управління відділу статистики [53, с. 30].

У підсумку: 21 лютого 1950 року Степан Миколайович був заарештований співробітниками Одеського обласного управління МДБ. На думку О. Салтана, арешт Степана Соснового був не випадковим. Зрештою, його знаменита стаття про голод була передрукована в емігрантській газеті «Українські Новини» в 1950 році незадовго до арешту, 2 і 5 лютого. Це не могло не привернути уваги радянських контррозвідників. У той же час, з кінця 1949 року, 5-е територіальне управління УМГБ в Харківській області почало проводити спецоперацію під кодовою назвою «Земляки». Метою цієї операції полягало в тому, щоб людей, які працювали на німців під час окупації, були нейтралізовані за кордоном. Салтан зазначає, що не відомо чи був Сосновий серед головних фігурантів цієї операції, але цілком ймовірно, що він міг бути пов'язаним з основними обвинуваченими у цій справі.

Принаймні, швидкий арешт Степана Соснового є доказом того, що радянська Секретна служба з самого початку знала про місце проживання автора резонансної статті про Голодомор. А це означає, що весь цей час Степан Миколайович перебував під пильним наглядом співробітників УМГБ. Можливо, причиною його арешту були побоювання з боку радянської влади, що його емігрантське оточення може відвезти його на захід, і він міг використовувати свої дані в антирадянській агітації.

Судячи з усього, Степан Миколайович цікавив спецслужби не як «пособник фашистів», а в основному як близький друг Доленка, котрий перебрався до Німеччини та продовжував боротьбу за визволення України.

В ході слідства, слідчі Управління МДБ зібрали свідчення двох другорядних свідків, які знали Степана Миколайовича: Н. А. Головка і О. І. Тихомирова, також допитали молодшого сина Степана Соснового, Олександра, його схиляли до наклепу на батька, згідно з матеріалами справи, в ході розслідування радянські каральні органи «зламали» підозрюваного, змусивши його давати свідчення проти свого брата Тимофія, визнав себе винним за всіма пунктами звинувачення, на суді визнав себе та відмовитися від касаційного позову до Верховного Суду УРСР.

Після нетривалого слідства 27 травня 1950 року Ізмаїльський районний суд засудив Степана Соснового до позбавлення волі за статтями 54-3, 54-10 і 54-11 Кримінального кодексу Української РСР. Степан Сосновий був засуджений до 25 років виправно-трудоих таборів з обмеженням у правах на п'ять років і повною конфіскацією майна [5, арк. 109-110]. Його звинуватили у колабораціонізмі, членстві в націоналістичній організації «Просвіта», наданні матеріалів для виставки «Україна у ярмі більшовизму» та написанні п'яти антирадянських статей для окупаційної газети «Нова Україна». [53, с. 31-32].

Розслідування справи Степана Соснового було короткочасним, а компрометуючі факти, були, не впевнені. Це визнавав і сам звинувачений. У своєму зверненні до прокурора Одеської області від 19 липня 1955 р., з приводу можливого перегляду справи Сосновий писав: *«Слідство у моїй справі було проведено упереджено та однобоко, з метою одного лише звинувачення без всебічного розслідування всіх обставин справи»* [5, арк. 115].

З 7-17 квітня Степана не викликали на допит через те, що захворів на грип який викликав загострення хронічного гаймориту. Проте, вже 5 травня 1950 р. досудове розслідування було завершено, і слідчі почали знайомити Степана Миколайовича з матеріалами кримінальної справи. Із 3 свідків, свідчення яких додавалися до справи, тільки молодший син соснової Олександр був допитаний в Ізмаїлі. Два інших свідки в Харкові – Надію Головко 9 січня 1950 р., тобто ще до арешту фігуранта справи, Олександра Тихомирова 13 жовтня 1944. Примітно, що Тихомиров трохи знав Соснового перед війною, під час роботи в Наркомзеті. У той же час, в окупації Тихомиров контактував з Сосновим, тільки один раз, коли Степан попросив передати цукор дружині Надії Дербек цукор [5, арк. 66, 73].

За дивним збігом, після арешту Степана не привезли до Харкова, як в реальне місце злочину, така процедура була нормою Кримінально-процесуального кодексу УРСР, при цьому повного переліку газетних публікацій в місцевих слідчих не було, та й оригіналу теж. Таким чином, основна компрометуюча стаття «Правда про голод на Україні в 1932-1933 роках» була відтворена на друкарській машинці співробітниками Харківського УМГБ і відправлена в Одесу.

Степан Миколайович прекрасно знав про факт тісної співпраці з німцями і про те, до якого покарання він може бути засуджений, якщо підтвердить факти злочинного угруповання, і взяв всю відповідальність на себе. У реєстрі «активних посібників фашистів» числиться 9 осіб, яких Степан Миколайович називає, серед них брат Тимофій, але не повідомляє ніяких компрометуючих фактів ні про себе, ні про інших.

Слідчі не зосереджували увагу на публікаціях Соснового, але теоретично автора, таких досліджень могли засудити до смертної кари. Зрештою, незважаючи на указ Президії Верховної Ради СРСР від 26 травня 1947 р. «про скасування смертної кари», вона була відновлена указом Верховної Ради СРСР «Про застосування смертної кари до

диверсантів, що підривають батьківщину, шпигунам, зрадникам» вже від 12 січня 1950 р. Крім того, незважаючи на тимчасове скасування смертної кари, агентство МДБ, керуючись спеціальними інструкціями, змогло застосувати її до всіх.

Степан Миколайович відбував покарання у виправному таборі п/с 06256/12, розташованому недалеко від станції Шексна у Вологодській області. Перебуваючи під вартою, Сосновий звернувся з позовом до правоохоронних органів Української РСР за дачу свідчень, які не витримали побиття і тортур з боку кримінальної влади Радянського Союзу, але прокурор і суддя сталінської епохи визнали Соснового винним.

Під час хрущовської «відлиги» урядовий комітет переглянув вирок у кримінальній справі Степана Соснового. В результаті його вирок було скорочено до 6 років, внаслідок чого 28 серпня 1956 р. він вийшов на волю. Після відбуття покарання Степан Миколайович оформив інвалідність і оселився в селі Павлівка Арцизького району Одеської області. У той час його перша дружина Марія Дербек померла, після ув'язнення чоловіка покінчила життя самогубством. За останніми даними Арцизького Рагсу, 20 жовтня 1956 р. Сосновий, в 62 роки, вдруге одружився на Поремській Єфросинії Кирилівні [2, с. 1]. Незабаром пара переїхала до Києва разом з синами Степана Соснового. Указом Верховної Ради Української РСР від 11 квітня 1958 р. пониження прав щодо нього було скасовано, а судимість знята.

Сосновий Степан Миколайович помер 26 березня 1961 року у віці 66 років, згідно зі свідоцтвом про смерть № 452, виданим відділом реєстрації актів цивільного стану Печерського району Головного управління юстиції м. Києва [53, с. 33].

Можемо стверджувати, що життя та доля С. Соснового сповнене надіями та переживаннями. Досвід життя в окупації мав сильний вплив на подальше післявоєнне життя Степана та його родину, адже завжди

був під прицілом радянських спецслужб. Не дивлячись на всі виклики долі, Степан зберіг жагу до життя, та найголовніше людяність. Вже задовго після смерті Степана Сосноого, 4 травня 1999 р. тодішній головний прокурор Одеської області М. Косюта, визнав його обґрунтовано засудженим та реабілітації не підлягає, по сьогоднішній день С. Сосновий залишається не реабілітованим.

РОЗДІЛ 3

НАУКОВИЙ ДОРОБОК С. СОСНОВОГО

3.1. Перші нариси С. Соснового з агрономії

Перші наукові напрацювання Соснового були дотичні агрономії. Ще будучи студентом Степан проявляв інтерес до науки, в 1920-х роках Степан Миколайович написав кілька статистичних праць, у яких досліджував аспекти землеволодіння в Україні в період НЕПу та найкращу організацію польових досліджень [29, с. 213; 27, с. 106].

Навчання в аспірантурі дало змогу Соснову проводити наукові дослідження. Під керівництвом завідувача кафедри Володимира Левицького він став співавтором монографічної збірки «Очерки по технике крестьянского полеводства на Украине в 1924 – 1925 году». Наявність цієї монографії, до речі, була важливим аргументом у процесі працевлаштування Степана Соснового агрономом для переміщених осіб Бородинського табору в березні 1944 року [5, арк. 56].

Той факт, що С. Сосновий став співавтором цієї монографії, свідчить про довіру та високу оцінку наукового таланту молодого вченого. Адже, згідно з щотижневим зведенням № 27/37 секретної служби ДПУ УСРР від 9 липня 1927 р., чекіст звинувачував завідувача кафедри вченого В.Ф. Левицького в тому, що він дотримується старих економічних теорій і затягує процес підготовки нових на заміну старим професорам. «Куратор» Харківського сільськогосподарського інституту підкреслив, що старі професори керуються певним принципом: «Вони неохоче приймають молодих прорадянських аспірантів, оскільки ті, хто вчився за радянських часів, не можуть стати професорами» [60, с. 151].

У колективному дослідженні «Спеціалізація сільського господарства України», вперше опублікованій у 1930 році, Степан Сосновий написав розділ під назвою «Райони спеціалізації». На основі поділу території УСРР на вісім сільськогосподарських районів,

прийнятого комісією при УНДІ Соціалістичної реконструкції сільського господарства, Сосновий розробив статистико-економічний проект раціонального профілювання виробництва основних сільськогосподарських продуктів в УСРР та логістичної реконструкції. Сосновий дослідив ґрунти, клімат, інфраструктуру, щільність населення, соціальну стратифікацію та посівні площі в минулому (1927-1930 рр.), враховуючи географічні умови України. На його думку, оптимальне поєднання і взаємодія всіх наявних і необхідних людських і природних ресурсів дозволяє спланувати обсяг коштів і визначити розвиток сільського господарства в УСРР у 1931-1933 роках [19]. Судячи з цифр у вищезгаданому збірнику, Степан Сосновий вже на початку 1930-х років володів і використовував багато статистичних даних та необхідної інформації. Використовуючи їх, він зміг зробити детальний аналіз політики колективізації під час окупації Харкова [53, с. 23].

Таким чином, саме рекомендаційно-проектна частина розділу, написаного Сосновим, та складові проекту стали основою для гострої критики його розуміння перспектив економічного розвитку аграрного сектору в Україні. Очевидно, що така позиція не відповідала планам і методам примусової колективізації, сформульованим радянським сталінським керівництвом і підтриманим відповідними народними комітетами, починаючи з 1929 року. Науково-теоретичний проект, розроблений харківськими агрономами та економістами, здавався занадто ліберальним і нездійсненним в умовах тотального одержавлення аграрного сектору.

Як вже зазначалося вище, в 1931-1932 роках Сосновий піддався різкій критиці за «нерозуміння і викривлення генеральної лінії партії», що призвело до подальшого звільнення з інституту та припинення наукової діяльності, як такої.

3.2. Дослідження Голодомору 1932-1933 рр. С. Сосновим

У 1942-1943 роках окупаційна харківська газета «Нова Україна» публікує статті Степана Соснового про Голодомор [20; 21; 22; 23; 24; 25; 26]. Сосновий, як досвідчений статистик, спробував у своїх працях надати комплексний аналіз процесу економічного захоплення аграрного сектору в УСРР та піддав критиці аграрну політику більшовиків. На думку, О. Салтана представлений матеріал був частиною фундаментального академічного рукопису під назвою «Що дали більшовики українському селянству», який був втрачений автором [52, с. 165]. Припускається, що ця праця, найімовірніше, була знищена автором, оскільки цей матеріал міг загрожувати його життю в разі відновлення радянської влади. Очевидно, що публікація вищезгаданої статті мала ідеологічну та пропагандистську підтримку, про що свідчить реклама виставки «Україна під більшовицьким ярмом».

Сосновий описав знищення худоби в процесі колективізації та підкреслив, що скорочення поголів'я великої рогатої худоби, коней, кіз та овець в період колективізації також знищило економічну незалежність українського селянства. Це було головною метою радянського уряду в перші роки сталінської аграрної революції 1927-1933 років [22, с. 3].

Степан Сосновий проаналізував роль МТС і показав, що створення і нав'язування цих господарських одиниць в Україні фактично призвело до виникнення державної монополії на сільськогосподарську землю і сприяло зубожінню селянства [25, с. 3]. Зрештою, селяни в колгоспах стали залежними від послуг МТС, а створення МТС позбавило селян механізованих засобів праці. Водночас, на думку Соснового, процес механізації селянських господарств провалився і призвів до значних економічних втрат.

Критикуючи колективізацію, Сосновий продовжував підтримувати розвиток середніх господарств з метою створення сприятливих умов для

розвитку селянської кооперації. На його думку, така політика була реалістичною альтернативою жорстким централізованим заходам сталінської примусової колективізації.

8 листопада 1942 року в окупованому Харкові газета «Нова Україна» опублікувала статтю агронома та економіста С. Соснового під назвою «Правда про голод на Україні в 1932-1933 роках» [20, с. 3]. Ця публікація, хоча і написана в досить простому публіцистичному та науковому стилі, вона узагальнила всі попередні статті Соснового, була жорсткою та систематичною критикою політики радянської влади на селі під час колективізації. Незабаром вона була передрукована в періодичних виданнях в окупованій Німеччиною Україні. На той час статті Соснового не мали широкого резонансу, але їм судилося стати першим систематичним науково-статистичним дослідженням того, що відбувалося під час Голодомору 1932-1933 років.

У цій статті автор доводить, що голод, організований більшовиками в Україні, був штучним. Його метою було бажання Кремля змусити українських селян працювати в колгоспах. У вищезгаданій статті Сосновий виражував кореляцію між врожайністю (загальним збором зерна) і попитом на зерно з боку українського населення. Таким чином, логіка Соснового призводить до концепції голоду як акту геноциду проти українського селянства.

Сосновий був першим українським вченим, який спробував оцінити кількість жертв Голодомору за допомогою формули складних відсотків, спираючись на дані радянського перепису 1926 року та низки статистичних та економічних документів, опублікованих у 1930-х роках. За його даними, внаслідок цієї жахливої події в Україні загинуло 4,8 мільйона людей. Щоб підкреслити масштаби цих втрат в Україні, він порівняв темпи втрати населення під час перманентного голоду в Індії між 1769-1800 роками з масовими втратами під час Першої світової війни між 1914-1918 і 1932-1933 роками, підкресливши, що темпи

втрати населення як відношення кількості померлих до загальної чисельності населення були набагато вищими, ніж в Індії і в світі після Першої світової війни [20, с. 3].

Фактично, Стефан Сосновий був творцем кліометричного методу, який використовується в аналізі Голодомору 1932-1933 років, а його статистичні показники стали науково-теоретичним підґрунтям для з'ясування та спростування загальних демографічних втрат України в роки після колективізації.

Він наголосив на масштабах таких втрат в Україні та розрахував щодобову, щогодинну, щохвилину і щосекундну динаміку смертності внаслідок жорстоких вбивств, спричинених голодом. Ці підрахунки не втратили своєї актуальності і сьогодні. Степан Сосновий засуджував тоталітарний режим, заявляючи, що влада всіляко приховувала реальність голоду і не робила абсолютно нічого, щоб допомогти вмираючому українському народу. Останнє твердження підкріплюється особистою стигматизацією Й. Сталіна, якого Сосновий не соромився називати «жадібним кровопивцею», «кровожерливим псом» і «найбільшим у світі злочинцем» [20, с. 3].

Порівнюючи дії більшовицьких комуністів з навалою монгольської орди, Сосновий демонструє журналістичну алегорію. Зміст статей, опублікованих у газеті «Нова Україна», став формою протесту і помсти радянському режиму, який на початку 1930-х років перервав його наукову кар'єру і переслідував його родичів. Водночас його монографія «Що дали більшовики українському селянству» була формою самореалізації, потаємним бажанням довести колишнім опонентам і самому собі, що він не лише агроном та економіст, а й науковець, який може беззаперечно довести свою позицію, така собі, форма самореалізації.

У 1943-1944 роках стаття Соснового «Правда про голод 1932-1933 років на Україні» була передрукована окупаційною пресою. До середини

минулого століття історико-демографічні дослідження Соснового були невідомі широкому загалу за межами України. І лише 2 і 5 лютого 1950 р. його надрукувала емігрантська газета «Українські вісті», що виходила у німецькому місті Новий Ульм, який був осередком українців [28, с. 3].

У 1953 році англійською мовою вийшла книга «Black deeds in the Kremlin», в якій зібрані документи і свідчення про масові вбивства українських селян наприкінці 1920-х - на початку 1930-х років, в 1 томі книжки були головні напрацювання наукового дослідження Степана Соснового [1, с. 225; 34].

Цифри втрат від Голодомору 1932-1933 років, наведені Степаном Сосновим, будуть використані його братом Тимофієм. Після еміграції до США Тимофій стане одним із головних дослідників демографічних втрат у СРСР до і після війни. Математичні дані Степана Соснова щодо жертв Голодомору згодом будуть використані українськими дослідниками та політиками [35, с. 288].

Важко визначити, чи був Степан Сосновий автором цих публікацій і чи використовували його власні науково-статистичні праці (імовірно, матеріали дисертації, що не була захищена в 1930-ті роки) під час написання згаданих статей. Як відомо, під час окупації така діяльність могла відбуватися лише з дозволу німецького уряду та спецслужб Третього Рейху. Водночас, відсутність будь-яких згадок про Голодомор ні на згаданій виставці, ні в підручниках з краєзнавства, що викладалися в Харкові в 1942-1943 роках, свідчить про байдужість німців до цієї жахливої події в минулому України [52, с. 166].

РОЗДІЛ 4

ПЕРСПЕКТИВИ ВИВЧЕННЯ ДОРОБКУ С. СОСНОВОГО У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ

4.1. Вивчення теми Голодомору 1932-1933 рр. на уроках з історії

Основна мета вивчення теми Голодомору в шкільному курсі історії – зрозуміти трагедію звичайних людей в умовах тоталітарних режимів. Оскільки це дуже складна тема, важливо також розвивати в учнів критичне мислення. Основна частина завдання вчителя в цьому предметі – ставити запитання, а не давати відповіді. Йдеться про намагання зрозуміти минуле, як для відновлення історичної пам'яті, так і для пошуку власної ідентичності. Також дуже важливо представити суперечливі погляди та судження на тему, щоб учні могли думати, оцінювати та відстоювати власну позицію. Тому ми вважаємо, що вивчення та осмислення Голодомору 1932-1933 років не втратило свого значення, а навпаки, з роками набуло більшої змістовної та оціночної ваги [57, с. 169].

Згідно з навчальним планом, тема Голодомору вивчається в 10 класі. Однак події 1932-1933 рр. згадуються і в попередньому курсі історії України в 5 класі, зокрема, в рамках теми про радянську колективізацію.

Однак кількість уроків, присвячених Голодомору, варіюється залежно від профілю учнів 10-го класу. Там, де заплановано тижневий одногодинний урок історії, Голодомор розглядається лише в контексті колективізації. Якщо дві години, то для теми Голодомору виділяється окремий урок, в якому подаються причини Голодомору, дії сталінського керівництва проти українського селянства, наслідки «розкуркулення».

Практика свідчить, що під час викладання теми Голодомору в Україні та за кордоном вчителі стикаються з соціально-економічними та

педагогічними проблемами. Наприклад, нерозуміння учнями поняття голоду (в Україні це поняття трохи неактуальне для дітей з країн з високим рівнем життя та заможних родин), брак спеціалізованого матеріалу в підручниках та тематичного матеріалу [48, с. 2].

У 10 класі вивченню Голодомору присвячено один курс історії України у другому семестрі (більше часу можна приділити вивченню цієї теми у профільних класах). Тривалий час основним підручником для 10 класу був підручник Ф. Г. Трученка. Цей підручник називає сталінську колективізацію розселянням і поневоленням селянства. Підручник містить такі твердження: *«Вивчення Голодомору 1932-1933 років в Україні розпочалося наприкінці 1980-х років. Автори. Наводяться різні цифри щодо кількості померлих від голоду - від 3 до 4,5 мільйонів. Штучно створений сталінським керівництвом Голодомор був однією з найжахливіших трагедій, які пережив український народ за останні століття»* [57, с. 169].

Підручник для 10 класу С. Кульчицького та Ю. Лебедевої в основному повторює дані всіх попередніх підручників, але цифри втрат в Україні наближені до сучасних наукових даних: *«У 1933 році в результаті конфіскації всіх продовольчих запасів від голоду померло від 3 до 3,5 млн. селян»*. Заради справедливості слід зазначити, що радянські підручники з історії не згадують про Голодомор під час колективізації, лише вказуючи на певні труднощі в її проведенні. У цьому можна переконатися, звернувшись до будь-якого підручника того періоду. Наприклад, «Історія Української РСР» - підручник 1987 року для 9-10 класів за редакцією В. Сарбея та В. Спицького.

Найбільш вдалими підручниками є «Історія України» (для 10 класу, 2018) О. Струкевича та «Історія України» (для 10 класу, 2018) О. Пометун та Н. Гупан, які не лише показують причинно-наслідковий зв'язок, а й деталізують події та суттєво оновлюють цифри людських втрат.

Доволі показовою є ситуація на заході України, де підручники, написані місцевими дослідниками та вчителями, використовуються на уроках історії України і доповнюють зміст офіційних підручників з таких тем, як діяльність ОУН-УПА та Голокост. Один із таких посібників: «Історія України: Матеріали до підручника для учнів 10–11 класів», написаний групою авторів: Богдан Галайко, Віктор Голубко, Олександр Дедик, Роман Коваль, Андрій Козицький, Юрій Михальчушин, Олександр Пагілія, Орест Тучковський, Ігор Федик та Іван Хома [57, с. 170].

Відповідальність за голод лежить на «комуністичному режимі». Як відомо, на той час комунізм існував лише на папері, а радянською державою вже не керували робітники і селяни. У цій книзі автори вперше заявляють, що голод був геноцидом українців. Вони говорять про «штучний голод», «постгеноцидному синдромі».

Отже, сучасні підручники історії не уникають теми Голодомору, порівняно з радянськими підручниками, і наголошують, що це був гріх не лише сталінізму, а й комунізму як ідеології. Підручники звертають увагу на те, що від голоду постраждала вся територія сучасної України. Автори сучасних підручників прямо приходять до цього висновку, характеризуючи Голодомор як геноцид проти українців [57, с. 171]. Більше того Крім того, на репрезентацію Голодомору великий вплив мають вчителі, їхній світогляд, емоції та національна свідомість. Сучасні підручники не приховують болючих для історії нації фактів та подій і в будь-якому випадку використовуються як інструмент виховання патріотизму у молоді .

4.2. Використання біографії С. Соснового під час проведення позакласних заходів заходах

Окрім обов'язкового навчання, навчальні заклади організовують інші види діяльності на добровільних засадах. Ці заходи спрямовані на

задоволення творчих та пізнавальних потреб учнів. Такі шкільні заходи називаються позакласними або позаурочними.

Підвищення якості соціального виховання дітей та розвиток їхніх творчих здібностей є одним із пріоритетних завдань сьогодення. Позакласна робота як форма шкільної діяльності успішно виконує ці вимоги, поєднуючи в собі функції розвитку учнів, виховання та розвитку людини.

За умови правильної організації в навчальних закладах позакласна робота сприяє соціалізації молодого покоління, мотивує учнів до навчання в цілому або зацікавлює їх окремими предметами, розвиває індивідуальність, виховує самостійність та сприяє самореалізації.

Саме тому, автором пропонується використання матеріалів даної роботи для проведення таких занять. Адже, тема Голодомору на сьогодні є актуальною, а обговорення першого дослідника з даної теми буде неабиякою новизною.

Для досягнення такого завдання краще всього підійде навчально-виховний вид позакласного заходу з використанням бесіди. Вона є одним з видів позакласної роботи в школі, - це діалог між учителем і учнем. Бесіда стимулює розумову діяльність, удосконалює мовлення, підтримує інтерес і зосереджує увагу. Кожне питання в бесіді – це завдання, яке повинен вирішити учень. У старших класах учні можуть брати на себе ініціативу у веденні та спрямуванні бесіди.

У рамках позакласної роботи ми разом з учнями вивчаємо тему Голодомору. По-перше, це історія та краєзнавство, культпоходи в театри та музеї. По-друге, організуємо зустрічі учнів із нащадками учасників цих подій. Позакласна робота учнів має включати самостійні дослідження, що розвивають дослідницькі навички дітей. Вчителі мають виступати в ролі наставників для учнів і коригувати їхні роботи.

Прикладом такої методики може слугувати написання конкурсної дисертації для Малої академії наук України: для створення дисертації

МАН вчитель та учні реалізують усі перелічені вище елементи написання наукової роботи. Для успішного проведення історичного дослідження Голодомору як позакласного заходу вчитель має чітко розробити план роботи для своїх учнів та координувати роботу.

Інший варіант - дидактичні ігри та дебати. Це види навчальної діяльності, які зацікавлюють дітей за певних умов. У дебатах учні діляться на групи, отримують інформацію про Соснова, після чого діти мають познайомитися з Сосновим і по черзі відповісти на основні запитання, наприклад, "Чи є Соснов колаборантом, чи ні", та обґрунтувати свою думку.

Біографія Соснового як першого дослідника Голодомору стане цікавим варіантом дослідження для дітей, які цікавляться історією в позаурочній діяльності. Ба більше, вона буде використана для написання наукової роботи в рамках конкурсу наукових робіт молодих учених Малої академії наук України. Крім того, такі знання дадуть змогу реалізувати різноманітні історичні проєкти, наприклад, музейні реконструкції подій або наукові роботи.

ВИСНОВКИ

Аналізуючи наявну літературу та потенціал джерел, можемо підкреслити, що творчий спадок Степана Миколайовича Соснового не залишився поза увагою як своїх сучасників, так і дослідників Голодомору наступних поколінь. Максимальної популяризації напрацюванням Степана зробив його брат Тимофій, який зміг виїхати з території СРСР і поширити вчення в колах української діаспори. Через це, вчені використовували дані Соснового на пряму не посилалися на нього, через, що в подальшому він як перший дослідник даної теми пішов в забуття. Попри те, до 2018 р. вважалося, що він загинув в окупованому Харкові. Завдяки небайдужості дослідника окупації Харкова О. Салтана – Степана Миколайовича було повернуто в дослідницьке коло. Результати демографічних обчислень втрат внаслідок голоду Соснового активно використовують і до сьогодні.

Рання біографія Соснового має низку білих плям, оскільки карна справа, яка виступала одним з основних джерел в даній роботі не має в собі детальних даних. Через це, в майбутній перспективі планується залучення інших джерел, в першу чергу архівних матеріалів часів студентства Степана. Період Другої Світової війни, на сьогодні, найбільш вивчений, але, навіть, при таких обставинах ми маємо прогалини, як то, повноцінний вигляд антибільшовицької виставки, в котрій Сосновий виступав співавтором, закордонні поїздки Соснового до Німеччини, тощо. Можливо, в майбутньому будуть віднайдені кіно або фотоматеріали з даного напрямлення.

Предмет дослідження Соснового не залишився непоміченим з боку радянської влади, яка намагалася максимально замовчати про події 1932-1933 рр. в Україні, паралельно звинувачуючи цю людину у відкритому колабораціонізмі в роки німецько-радянської війни та участі

в ОУН. Проблема колабораціонізму українців з нацистами в роки Другої світової війни досі хвилює українське суспільство, особливо це проявляється на фоні повномасштабного вторгнення Росії в Україну. Дії Соснового до ув'язнення спрямовувались на критику радянської системи, поширенню в маси інформації про геноцид українців, та популяризацію української мови, адже саме цією мовою Степан Миколайович писав статті в газеті. В майбутньому, пропонується переглянути висновок головного прокурора Одеської області, від 4 травня 1999 р. з метою реабілітації С. Соснового.

Після відбуття покарання та помилування Сосновий став зовсім іншою людиною, яка вже не піддавала критиці радянську систему. Біографія Соснового відкриває перед істориками нові напрямки дослідження життя цієї постаті та може слугувати прикладом при дослідженні дотичної теми.

Степан Миколайович Сосновий зробив вагомий внесок у перспективні дослідження як Голодомору, так і його наслідків, оскільки надає нам дуже важливі дані щодо планів демографічних втрат в Україні внаслідок голоду за період 1932-1933 рр., що допомагає нам формувати максимально цілісну картину Голодомору.

Не менш актуальною дана тема стане на позакласних заходах в закладах освіти. Дані з поданої роботи, та доробки Соснового можуть слугувати матеріалом до написання майбутніх краєзнавчих, наукових конкурсних робіт.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Sosnovy, S. The Truth about the Famine ed., The Black Deeds of the Kremlin: A White Book, Vol. I. – P. 222–225.
2. Арцизький відділ державної реєстрації актів цивільного стану у Болградському районі Одеської області Південного міжрегіонального управління міністерства юстиції. Довідка № 192/66-18 Арцизького районного відділу державної реєстрації актів цивільного стану від 8 лютого 2019 року, надіслана на запит к. і. н., доц. Салтана Олександра Миколайовича, щодо сприяння у пошуку відомостей про смерть харківського агронома-економіста Соснового Степана Миколайовича та долю членів його родини (рукопис) // З архіву Михайла Домаскіна. С. 1
3. Біляїв П. Такий є большевизм... *Нова Україна*. 1942. 1 листоп. С. 1-2.
4. Весь Харьков на 1925 г. : справочная книга: 2-й год издания. – Харьков : Коммунист, 1925. С. 311–312.
5. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф. 5. Спр. № 022649. 181 арк.
6. ГДА СБУ. Ф. 5 Спр. № 027952. 187 арк.
7. Державний архів Харківської області (далі ДАХО). Ф. Р2982. Оп. 2. Спр. № 5. 78 арк.
8. ДАХО. Ф. Р2982. Оп. 4. Спр. № 1504. 116 арк.
9. ДАХО. Ф. Р2982. Оп. 4. Спр. № 824. 111 арк.
10. ДАХО. Ф. Р2982. Оп. 4. Спр. № 85. 132 арк.
11. ДАХО. Ф. Р2985. Оп. 1. Спр. № 1. 36 арк.
12. ДАХО. Ф. Р3081. Оп. 1. Спр. № 59. 968 арк.
13. ДАХО. Ф. Р3187. Оп. 1. Спр. № 2. 7 арк.
14. ДАХО. Ф. Р3187. Оп. 5. Спр. № 2. 76 арк.
15. ДАХО. Ф. Р5645. Оп. 1. Спр. № 60. 3 арк.

- 16.ДАХО. Ф. Р5645. Оп. 3. Спр. № 1 г. 58 арк.
- 17.Карпо А. З чого большевики почали, тим і закінчили. *Нова Україна* (Харків). 1942. №9. 22 січ. 4 с.
- 18.Райони спеціалізації сільського господарства України: статистично-економічна характеристика. *Спеціалізація сільського господарства України (районування)* / за ред. С. М. Соснового. Вид.1-ше, Харків, 1930. С. 45–166.
- 19.Райони спеціалізації сільського господарства України: статистично-економічна характеристика. *Спеціалізація сільського господарства України (районування)* / за ред. С. М. Соснового. Вид.2-ге, Харків, 1930. С. 45–166.
- 20.Сосновий С. Правда про голод на Україні в 1932–1933 рр. *Нова Україна* (Харків). 1942. № 253. 8 листоп. С. 3.
- 21.Сосновий С. Що дали большевики українському селянству. Відрізки від садиб і зселення хуторів. *Нова Україна* (Харків). 1942. 8 листоп. С. 3.
- 22.Сосновий С. Що дали большевики українському селянству. Знищення худоби та засобів виробництва – основи селянської незалежності. *Нова Україна* (Харків). 1942. 13 верес. С. 3.
- 23.Сосновий С. Що дали большевики українському селянству. Організація голоду, як засобу тероризувати селянство та примусити його працювати в колхозах. *Нова Україна* (Харків). 1942. 20 верес. С. 3.
- 24.Сосновий С. Що дали большевики українському селянству. Організація голоду, як засобу тероризувати селянство та примусити його працювати в колхозах. (Закінчення статті про голод 1932– 1933 рр.). *Нова Україна* (Харків). 1942. 27 верес. С. 3.
- 25.Сосновий С. Що дали большевики українському селянству. Советські МТС – знаряддя закріпачення селянства. *Нова Україна* (Харків). 1942. 29 листоп. С. 3.

26. Сосновий С. Що дали большевики українському селянству. Створення великого механізованого господарства та якою ціною воно відбулося. *Нова Україна* (Харків). 1943. 29 Січ. С. 3.
27. Сосновий Степан. Диференціація як до типу соціальних взаємин *Диференціація селянських господарств на Україні*. Харків, 1927. С. 106.
28. Сосновий Степан. Правда про голод на Україні в 1932 – 1933 рр. *Українські вісті*. 1950. 2 лют. С. 3.
29. Сосновий С. Аренда землі на Україні в 1923 – 1926 гг.: (по матеріалам НК РКІ и ЦСУ). *На аграрном фронті*. 1927. № 8/9. С. 213;
30. Харків: справочник по названям: 7000 улиц, площадей скверов, районів... Ред. Куделко С. М. Х. : Сага, 2011. С. 23, С. 320.
31. Чепіга І. Зруйновані села. *Нова Україна* (Харків). Номер: №16 Дата: 30.01.1942. С. 3

Література

32. Dolyna P. (Sosnovy T) Famine as a Political Weapon 11 *The Black Deeds of the Kremlin: A White Book*, Vol. II. P. 29-31.
33. Grynevych L. The Present State of Ukrainian Historiography on the Holodomor and Prospects for Its Development / L. Grynevych // *Harriman Review*. 2008. Vol. 16, No. 2. P. 10-20.
34. Semen Pidhainy. *The Black Deeds of the Kremlin: A White Book*. Vol. 1. Book of Testimonies / Semen Pidhainy, ed. Toronto: Ukrainian Association of Victims of Russian Communist Terror, 1953.
35. Timothy Sosnovy. The Soviet Urban Housing Problem. *American Slavic and East European Review*. Vol. 11, No 4. P. 288–303; Долина, Петро. Організована голодова катастрофа на Україні.
36. *Великий голод в Україні 1932–1933 років. Звіт Конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні: у 4 т. / наук. ред. С. В. Кульчицький*. Київ: Києво-Могилянська академія, 2008. Т. 4. 622 с.

- 37.Гудзь В. Історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні: монографія. Мелітополь: ФОП Однорог Т. В., 2019. 1153 с.
- 38.Джулай Д. «Сталін – кровожерливий пес». Унікальна історія вченого, який першим довів штучність Голодомору. *Радіо Свобода*: веб-сайт. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/holodomor-sosnovy/29615222.html> (дата звернення: 26.10.2023)
- 39.Єфіменко Г. Як знецінюється розповідь про Голодомор. Епізод 2: Фальшування доробку Степана Соснового. *Лікбез*: веб-сайт. URL: <https://likbez.org.ua/ua/ukrayinska-znetsinennya-rozpovidi-pro-golodomor-epizod-2-falshuvannya-dorobku-stepana-sosnovogo.html?fbclid=IwAR1dkKShnH1Zd1J0xafH4RCAR0C8q0G48BqM19Xns97M9Ps4mhe2IUu9TaI> (дата звернення: 26.10.2023)
- 40.Жулинський М. Вступне слово голови оргкомітету з підготовки та проведення заходів у зв'язку з 60-ми роковинами Голодомору в Україні. *Голодомор 1932-1933 рр. в Україні: Причини і наслідки*. Міжнар. наук. конф., 9-10 вер. 1993 р. Київ: Матеріалі. – К, 1995 – с.7.
- 41.Калакура Я. С. Новітня історіографія Голодомору 1932-1933 рр. як геноциду українського народу: надбання та прорахунки. Київ: Персонал, 2008. – № 1. – С. 105-113.
- 42.Клід Б., Салтан О. М. Сосновий Степан Миколайович. *Енциклопедія історії України: Додатковий том*. Київ: Наукова думка, 2021. Кн. 1: А–Я. С. 552 – 554
- 43.Кульчицький С. Голодомор 1932-1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. Київ: Наш час, 2008. 424 с.
- 44.Кульчицький С. Український Голодомор: оцінка втрат / С. В. Кульчицький. *Краєзнавство*. 2013. № 4. С. 37-54.
- 45.Марочко В. Концептуальні підвалини західноєвропейської та російської історіографії голодомору 1932-1933 рр. в Україні. *Український історичний журнал*. 2003. №5. С. 125-145.

46. Марочко В. Голодомор 1932–1933 років в УСРР. *Енциклопедія історії України*: веб-сайт. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Golodomor_1932_1933 (дата звернення: 26.10.2023)
47. Назарова К. Сучасна історіографія Голодомору 1932-1933 років в Україні : 1986-2009 роки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к. і. н.: 07.00.06. Миколаїв, 2011. 23 с.
48. Петрова Є. Вивчення теми Голодомору 1932-33 рр. в Україні на основі спогадів очевидців.: веб-сайт. URL: <https://www.ukrainianworldcongress.org/wp-content/uploads/2020/10/holodomor-ochevydtshi-navchanni-2.pdf> (дата звернення: 26.10.2023)
49. Піддубний І. Слідами життя. Спогади й роздуми. Вінніпег: Видавнича спілка Тризуб, 1969. 399 с.
50. Реабілітовані історією. Херсонська область. Ред.-упоряд. А. Е. Вірлич. Херсон : Наддніпрянська правда, 2005. С. 779
51. Салтан О. Степан Сосновий – перший український дослідник Голодомору : веб-сайт. URL: <https://history.sumy.ua/sources/media-documents/9304-pershyi-doslidnyk-holodomoru.html> (дата звернення: 26.10.2023)
52. Салтан О. Штрихи біографії Степана Соснового – першого українського дослідника подій Голодомору 1932–1933 рр. *Сіверянський літопис*. 2022. № 1. С. 159-169.
53. Салтан О. Штрихи біографії Степана Соснового – першого українського дослідника подій Голодомору 1932–1933 рр. Рукопис, 2022. 46 с.
54. Семенко Ю. Пам'яті В. Доленка. Мюнхен: Союз Земель Соборної України. Селянська партія, 1975. 416 с.
55. Сергійчук В. Український здвиг: у 5 т. Т.5. Наддніпрянщина. 1941 – 1955. К. : Укр. Вид. Спілка, 2005. 833 с.

56. Серпутько А. Ю. Сучасна українська та російська історіографія причин та наслідків Голодомору в УСРР 1932-1933 років: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к. і. н.: 07.00.06. Черкаси, 2009. 22 с.
57. Слободянюк Д. Висвітлення проблеми голодомору в шкільних підручниках історії. с. 169-171 *Травневі студії: історія, міжнародні відносини*: зб. матеріалів IV Міжнар. наук. конф. Вінниця: 2022. С. 169-171.
58. Соловей Д. Сказати правду. Три праці про Голодомор 1932–1933 років. / за ред. Ю. Шаповалова і О. Юренка. Київ – Полтава, 2005. 300 с.
59. Степан Сосновий: геноцидно-голодоморний плач по указке Геббельса : веб-сайт. URL: <https://nashdonbass.ru/archives/3947> (дата звернення: 26.10.2023)
60. Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927 – 1929 рр. / Упорядн. В. М. Даниленко. К. : Темпора, 2012. 756 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

КОДЕКС АКАДЕМІЧНОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ
ЗДОБУВАЧА ВИЩОЇ ОСВІТИ ХЕРСОНЬСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

я, Домасюк Михайло Дмитрович
учасник(и) освітнього процесу Херсонського державного університету, УСВІДОМЛЮЮ, що академічна доброчесність – це фундаментальна етична цінність усієї академічної спільноти світу.

ЗАЯВЛЯЮ, що у своїй освітній і науковій діяльності **ЗОБОВ'ЯЗУЮСЯ**:

- дотримуватися:
  - вимог законодавства України та внутрішніх нормативних документів університету, зокрема Статуту Університету;
  - принципів та правил академічної доброчесності;
  - нульової толерантності до академічного плагіату;
  - моральних норм та правил етичної поведінки;
  - толерантного ставлення до інших;
  - дотримуватися високого рівня культури спілкування;
- надавати згоду на:
  - безпосередню перевірку курсових, кваліфікаційних робіт тощо на ознаки наявності академічного плагіату за допомогою спеціалізованих програмних продуктів;
  - оброблення, збереження й розміщення кваліфікаційних робіт у відкритому доступі в інституційному репозитарії;
  - використання робіт для перевірки на ознаки наявності академічного плагіату в інших роботах виключно з метою виявлення можливих ознак академічного плагіату;
- самостійно виконувати навчальні завдання, завдання поточного й підсумкового контролю результатів навчання;
  - надавати достовірну інформацію щодо результатів власної навчальної (наукової, творчої) діяльності, використаних методик досліджень та джерел інформації;
  - не використовувати результати досліджень інших авторів без використання посилань на їхню роботу;
  - своєю діяльністю сприяти збереженню та примноженню традицій університету, формуванню його позитивного іміджу;
    - не чинити правопорушень і не сприяти їхньому скоєнню іншими особами;
    - підтримувати атмосферу довіри, взаємної відповідальності та співпраці в освітньому середовищі;
    - поважати честь, гідність та особисту недоторканність особи, незважаючи на її стать, вік, матеріальний стан, соціальне становище, расову належність, релігійні й політичні переконання;
    - не дискримінувати людей на підставі академічного статусу, а також за національною, расовою, статеву чи іншою належністю;
    - відповідально ставитися до своїх обов'язків, вчасно та сумлінно виконувати необхідні навчальні та науково-дослідницькі завдання;
    - запобігати виникненню у своїй діяльності конфлікту інтересів, зокрема не використовувати службових і родинних зв'язків з метою отримання нечесної переваги в навчальній, науковій і трудовій діяльності;
    - не брати участі в будь-якій діяльності, пов'язаній із обманом, нечесністю, списуванням, фабрикацією;
    - не підроблювати документи;
    - не поширювати неправдиву та компрометуючу інформацію про інших здобувачів вищої освіти, викладачів і співробітників;
    - не отримувати і не пропонувати винагород за несправедливе отримання будь-яких переваг або здійснення впливу на зміну отриманої академічної оцінки;
    - не залякувати й не проявляти агресії та насильства проти інших, сексуальні домагання;
    - не завдавати шкоди матеріальним цінностям, матеріально-технічній базі університету та особистій власності інших студентів та/або працівників;
    - не використовувати без дозволу ректорату (деканату) символіки університету в заходах, не пов'язаних з діяльністю університету;
    - не здійснювати і не заохочувати будь-яких спроб, спрямованих на те, щоб за допомогою нечесних і негідних методів досягати власних корисних цілей;
    - не завдавати загрози власному здоров'ю або безпеці іншим студентам та/або працівникам.

УСВІДОМЛЮЮ, що відповідно до чинного законодавства у разі недотримання Кодексу академічної доброчесності буду нести академічну та/або інші види відповідальності й до мене можуть бути застосовані заходи дисциплінарного характеру за порушення принципів академічної доброчесності.

02.09.2023
(дата)

(підпис)

Михайло Домасюк
(ім'я, прізвище)

Рис. А. 1. Кодекс академічної доброчесності студента Домасюка

М. Д.

Рис. Б. 1. Сосновий С. М. в студентські роки. Фото зі студентського квитка виданого 30 серпня 1922 р [5].

Рис. В. 1. Сосновий С. М. як викладач ХСІ. 1930-ті рр. [5].

Рис. Г. 1. Ковалівський П. Г. разом з дружиною та онукою [53].

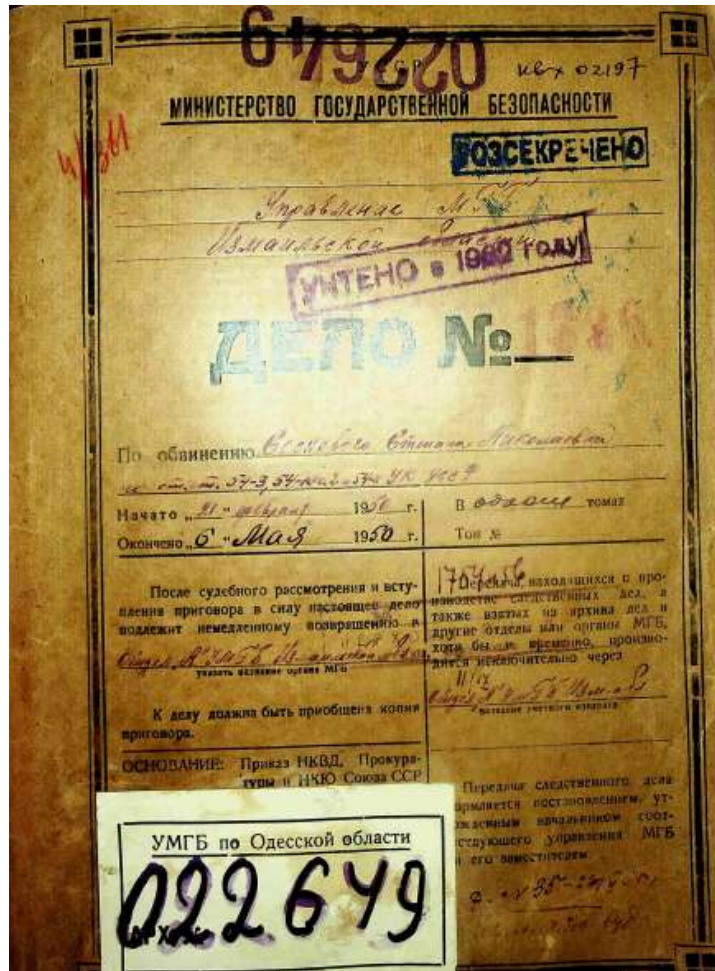

Рис. Д. 1. Родинний маєток Ковалівських в м. Харкові. В цьому будинку жили Соснові напередодні і в роки Другої Світової війни. Фото О. Салтана, 2018 р [53].

Рис. Е. 1. Сосновий С. М. в роки очільництва статистичного відділу,
1940-ві рр [5].

а

б

Рис. Ж. а – Кримінальна справа Соснового С. М. б – Сосновий під час слідства, 1950 р [5].